

प्रकरण - १ ले

ग्रामीणता : संकल्पना, स्वरूप आणि व्याप्ती

‘ग्रामीण’ आणि ‘नागर’ या दोन संज्ञा कधी निर्माण झाल्या ते निर्णायकपणे सांगणे अवघड आहे. असे असले तरी या संज्ञांनी ध्वनित होणारे अर्थ मात्र निराळे आहेत नव्हे परस्परविरोधी आहेत. अर्थात हे निराळे अर्थ केवळ साहित्याच्या क्षेत्रातच आहेत असे नाही, तर एकूणच जीवनाच्या क्षेत्रात या दोन्ही शब्दांनी ध्वनित होणारे अर्थ निराळे आहेत.

प्राचीन काळापासून ग्रामीण आणि नागर हे दोन्ही शब्द अस्तित्वात आहेत. याचा अर्थ असा की प्राचीन काळात, मध्ययुगातही नगरे अस्तित्वात होती. कदाचित संख्येने थोडी असतील, परंतु शहरे होती असे दिसते. असे सगळे असले तरी ग्रामीण आणि नागर या संज्ञा ठसठशीतपणे जाणवू लागल्या त्या मात्र औद्योगिकीकरणानंतरच! त्याचबरोबर इंग्रजांनी आणलेल्या शिक्षणामुळे एक प्रक्रिया घडत गेली आणि ती म्हणजे खेड्यापासून माणूस तुटत गेला.

याचा अर्थ असा की, औद्योगिकीकरण, नवे शिक्षण जसजसे वाढत गेला तसतशी शहरे आणि खेडी यांच्यातील विभाजन रेषा आधिकाधिक वाढत गेली. एकप्रकारे अर्थव्यवस्थेत जसजसा बदल होत गेला तसतसे हे अंतर वाढत गेले आणि ठळकपणे ग्रामीण ही संज्ञा आकाराला येत गेली. साधारणतः मराठीमध्ये जाणीवपूर्वक ग्रामीण साहित्याच्या निर्मितीला १९२० नंतर प्रारंभ झाला असे नोंदविले जाते. आणि ते अंशतः बरोबरही आहे. १९२० च्या दरम्यान ग्रामीण जीवन ठळकपणे वेगळे असल्याचे जाणवू लागले होते. म. गांधी यांनी ‘खेड्याकडे चला’ अशी हाक या ऐतिहासिक टप्प्यावर दिली. याचे कारणही या बदलत्या जीवनातच आहे, बदलत्या अर्थव्यवस्थेत आहे. म्हणूनच ‘ग्रामइलाखा’ केंद्रस्थानी ठेवून देशाच्या अर्थव्यवस्थेचे नियोजन केले पाहिजे, असे त्यांना वाटत होते. त्यासाठी त्यांनी मूलोद्योगप्रणित शिक्षणाचा विचारही मांडला होता. हे सारे १९२० च्या आसपास जोर धरू लागले, याचा अर्थच मुळी असा आहे की शहरे आणि खेडी यांमधील अंतर ठळकपणे नजरेत भरू लागले.

परंतु या प्रक्रियेला प्रारंभ मात्र एकोणिसाव्या शतकात झाला हे उघड आहे. लोकहितवादी यांनी लिहिलेला ‘ग्रामरचना’ हा छोटेखानी ग्रंथ या दृष्टीने महत्त्वाचा आहे. एवढेच नाही तर भारतीय शेतीकडेही ते काहीशा डोळस नजरेने पहात होते असे दिसते.

ग्रामीण आणि शहरी या संज्ञा १९२० नंतर अधिक अर्थपूर्ण झाल्या. म.गांधी यांच्याबरोबरच डाव्या चळवळींना आपल्या देशात प्रारंभ झाला आणि सदाशिवपेठेबाहेर फार मोठा समाज आहे याचे भान येऊ लागले. मराठी लेखक, कवी ग्रामीण जीवनाचे चित्रण केले पाहिजे, असे म्हणू लागले. मराठीत जानपद गीतांच्या रूपाने ग्रामीण कविता येऊ लागली. याच गीतांना किसान गीते, गोपगीते असेही म्हटले जात होते. याच ऐतिहासिक टप्प्यावर वि.स.सुखटणकर यांच्या रूपाने प्रादेशिक साहित्य येऊ लागले. प्रारंभी जरी प्रादेशिक असे नामकरण झाले नसले तरी साधारणतः १९३० च्या दरम्यान प्रादेशिक ही संज्ञा वापरली

जाऊ लागली. म्हणजे जानपद साहित्य आणि प्रादेशिक साहित्य साधारणतः १९२० नंतर मराठीत सुरू झाले असे म्हणता येईल.

ग्रामीण आणि शहरी या संज्ञा १९२० नंतर अधिक अर्थपूर्ण झाल्या. म.गांधींच्या चळवळींबरोबरच डाव्या चळवळींना आपल्या देशात प्रारंभ झाला. आणि सदाशिवपेठेबाहेर फार मोठा समाज आहे याचे भान येऊ लागले. मराठी लेखक कवी ग्रामीण जीवनाचे चित्रण केले पाहिजे, असे म्हणू लागले. मराठीत जानपद गीतांच्या रूपाने ग्रामीण कविता येऊ लागली. याच गीतांना किसान गीते, गोपगीते असेही म्हटले जात होते. याच ऐतिहासिक टप्प्यावर वि.स.सुखटणकर यांच्या रूपाने प्रादेशिक साहित्य येऊ लागले. प्रारंभी जरी प्रादेशिक असे नामकरण झाले नसले तरी साधारणतः १९३० च्या दरम्यान प्रादेशिक ही संज्ञा वापरली जाऊ लागली. म्हणजे जानपद साहित्य आणि प्रादेशिक साहित्य साधारणतः १९२० नंतर मराठीत सुरू झाले असे म्हणता येईल.

१९२० नंतर ग्रामीण साहित्याच्या निर्मितीला प्रारंभ झाला. जानपदचे ग्रामीण कधी झाले ते निश्चितपणे सांगता येत नाही. काहीही असले तरी १९२० नंतर मराठीमध्ये वेगवेगळ्या वाङ्मय प्रकारांमध्ये ग्रामीण जीवनचित्रणाला प्रारंभ झाला. कविता, कथा, आणि कादंबरी या तीन वाङ्मय प्रकारांमधून ग्रामीण जीवन प्रकट व्हायला लागले. ग.ल.ठोकळ, र.वा.दिघे, वि.वि.हडप, सोपानदेव चौधरी, यशवंत, गिरीश अशी काही कवी लेखकांची नावे प्रारंभाचे लेखक म्हणून सांगता येईल.

१९२० नंतरच्या आसपास सुरू झालेले हे ग्रामीण साहित्य आजही विविध अंगानी विकसित होत आहे. ग.ल.ठोकळ, र.वा.दिघे, वि.वि.हडप, श्री.म. माटे, व्यंकटेश माडगूळकर, शंकर पाटील, आनंद यादव, रा.रे.बोराडे, उद्धव शेळके, मनोहर तल्हार, विश्वास पाटील, भास्कर चंदनशिव, ना.धो.महानोर, इंद्रजित भालेराव, चारूता सागर, अशी एक सलग परंपरा निर्देशित करता येते.

खरे म्हणजे कुठल्याही साहित्यकृतीमागे ज्याप्रमाणे लेखक उभा असतो त्याप्रमाणे त्या साहित्यामागे आणि लेखकामागेही एक स्वतंत्र असे अनुभवविश्व असते. त्यात मग प्रदेश, त्या प्रदेशातले जीवन, तिथल्या प्रथा, तिथले समाजजीवन येईल. कारण लेखक काही कुठल्या पोकळीत लिहीत नसतो. म्हणून ग्रामीण साहित्य समजून घ्यायचे असेल तर ग्रामीण म्हणजे काय हेही नीटपणे समजून घेतले पाहिजे. पुष्कळदा ग्रामीण माणसाविषयी शहरी माणसाच्या मनात असलेले समजगैरसमजही असू शकतात. परंतु केवळ रुढीप्रियता, केवळ अंधश्रद्धा म्हणजे ग्रामीण जीवन नव्हे. ग्रामीणतेचा शोध घेण्यासाठी प्राचीन काळापासून झालेली खेड्याची घडण लक्षात घ्यावी लागते. या घडणीतून जीवन जगण्याची एक रीत साकारत गेली ही रीत म्हणजे ग्रामीणत्व असे म्हणता येऊ शकेल.

प्रकरण - २ रे

भारतीय खेडी आणि ग्रामीण जीवन

भारतीय खेड्याची रचना, समाजव्यवस्था बघितली की या जगण्याचे वेगळेपण लक्षात येते. ग्रामीण समाजव्यवस्था पुष्कळशी स्वतंत्र, स्वयंपूर्ण आणि वैशिष्ट्यपूर्ण अशी आहे. युगानुयुगापासून चालत असलेल्या या रचनेमुळेच येथील माणसांची जगण्याची एक विशिष्ट अशी रीत साकार होत आली.

ग्रामीण भागामध्ये काळी आणि पांढरी असे दोन शब्द जुन्या काळापासून वापरण्यात येतात. काळी म्हणजे भूमी, शेती. आणि या भूमीच्या दृष्टीने, शेतीच्या दृष्टीनेच पांढरीचीही उभारणी होत असे. या पांढरीमधील कोणते घर कुठे असावे, मंदिर कुठे हेही ठरलेले असे. अशाप्रकारे आठ प्रकार असल्याची नोंद संस्कृती कोशामध्ये सापडते.

अर्थातच ही खेड्याची बाह्यरचना होय; परंतु ही सगळी रचना शेतीशी बांधली गेलेली आहे. आणि या शेतीमधूनच खेड्याची एक आंतररचनाही साकार झालेली दिसते. या आंतररचनेमधूनच एक ग्रामसंस्कृती आकाराला आलेली दिसेली आणि त्यामुळेच ग्रामीण माणूस या ग्राम-संस्कृतीशी पक्का बांधला जातो. अशी ही ग्राम-संस्कृती वैशिष्ट्यपूर्ण आणि स्वयंपूर्ण अशी होती. ती स्वयंपूर्ण असल्याने स्वतंत्रही होती.

अशी ही एक स्वतंत्र रचना ग्रामीण भागात अस्तित्वात होती. आजही काही प्रमाणात आहे. या स्वतंत्र रचनेला 'गावागाडा' असे म्हटले गेलेले आहे. ग्रामीणतेची संकल्पना समजून घेण्यासाठी गावगाडा समजून घेणे अतिशय आवश्यक आहे. या गावगाडाचा अभ्यास साधारणतः शंभर वर्षांपूर्वी श्री. त्रि. ना. आत्रे यांनी केला आहे. त्यांच्या दृष्टीने ग्रामविभागाचे निःसंदिग्ध वैशिष्ट्य कोणते असेल तर ते शेती. नागरविभाग हा शेतीपेक्षा इतर बाबींवरच अधिक भर देतो हे त्यांनी अनेक ठिकाणी सूचित केले आहे.

यानंतर ना.गो.चाफेकर यांचा 'आमचा गाव बदलापूर' (१९३४) हा ग्रंथ आणि वि.म.दांडेकर व जगताप यांचा 'गावरहाटी' (१९६५) हा ग्रंथ म्हणजे परंपरागत मराठी ग्राम-जीवनाचे एक अंतर्बाह्य वस्तुनिष्ठ दर्शन घडवणारे लेखन होय. या सर्व ठिकाणी शेती हे ग्रामजीवनाचे केंद्र आणि तिच्या दृष्टीने आवश्यक असणाऱ्या प्रत्यक्षाप्रत्यक्ष गोष्टींचा समावेश असलेला परिघ म्हणजे खेडे हेच सूत्र सोदाहरणरित्या मांडलेले आहे.

या संस्कृतीमधला एक अतिशय महत्वाचा घटक म्हणजे निसर्ग. संपूर्ण ग्रामीण जीवन या निसर्गाने वेढलेले असते. निसर्गाशिवाय ग्रामीण जीवन संभवूच शकत नाही. निसर्ग गूढ, अनाकलनीय, अपरिमित, आणि अतर्क्य असल्यामुळेच ग्रामीण माणूस आदिम बाबींशी बांधला जातो.

कोणती पुण्ये अशी येती फळाला

जोधळ्याला चांदणे लखडून जावे

असं ना. धों. महानोर म्हणतात तेव्हा ते अनाकलनीय असलेल्या निसर्गापुढे विनम्र होऊन मानवी आदिम जाणीव व्यक्त करताहेत असे म्हणावे लागते.

म्हणजे कृषी संस्कृतीत वाढणारे, वावरणारे मन हे सतत आदिम संकल्पनांशी बांधले जाण्याची शक्यता असते. येथे ग्रामीण माणूस अज्ञानी नसतो, की अंधश्रद्धेही नसतो. तो असतो एका कृषी संस्कृतीचे अपत्य म्हणून त्याच्या मनात लोकभ्रमांना , लोकरूढींना, लोकविधींना आणि लोकसमजुतींना महत्त्वाचे स्थान असते. कारण या साऱ्याच गोष्टींना ग्रामसंस्कृतीमध्ये संदर्भ असतात.

कृषिकेंद्रीत संस्कृतीचे निसर्गसन्मुख असणे हे एकूण जीवनरचनेला आकार देत असते. त्यातून ग्रामीण माणसाचे एक लोकमानस तयार होते. ग्रामीणतेचा शोध घ्यावयाचा असेल तर ग्रामीण माणसाचे लोकमानस काय आहे ते शोधावे लागते. किंबहुना ग्रामीण वास्तवातील ग्रामीण लोकमानस महत्त्वाचे ठरत जाते.

ग्रामीण संस्कृतीची रचनाच मुळी निसर्गसन्मुख शेतीमुळे झाली आहे, हे लक्षात घेतले की ग्रामीण भागात एकत्र कुटुंब पद्धतीला महत्त्व असायचे तेही कळते. शेतीसाठी पुरक उद्योग करणाऱ्या जाती प्रामुख्याने खेड्यात रहात होत्या, हेही लक्षात घेतले पाहिजे. हे सर्व समजून घेतले की, ग्रामीण साहित्यातून एक व्यवस्था ध्वनित होते. या व्यवस्थेत घडलेल्या माणसाची मानसिकता ध्वनित होते आणि या सगळ्यातूनच जगण्याची एक रीती प्रकट होते असे म्हणता येईल.

एकंदरीत ग्रामीणता साकार होण्यामध्ये कृषिनिष्ठ संस्कृती, निसर्गसन्मुखता त्यातून निर्माण झालेले लोकमानस हे घटक महत्त्वाचे ठरतात. यातून जगण्याची एक 'रीत' तयार होत जाते. या रीतीचे चित्रण ज्या साहित्यात आढळते, ते ग्रामीण साहित्य असे म्हणता येईल. परंतु आज ग्रामीण या संज्ञेच्या अर्थात बदल होत आहे. कृषी जीवनात असंख्य समस्या निर्माण झाल्या आहेत. किंबहुना ही कृषी संस्कृतीच कुठल्या तरी अर्थव्यवस्थेची अंकित बनून राहिली आहे. नागर जीवनाच्या डामडीलीमुळे कृषी संस्कृतीचे, कृषिजीवनाचे दुय्यमत्व पदोपदी प्रत्ययाला येत आहे.

-डॉ.नागनाथ कोतापळे, (म.सा.प. जून २००१)

ग्रामीण या संज्ञेच्या अर्थात बदल होतो आहे. ग.ल.ठोकळ आणि र.वा.दिघे यांच्या काळात खेडे ही एक रोमँटिक गोष्ट होती. कारण ती नव्यानेच जाणवू लागली होती. पुढे शंकर पाटील, माडगूळकर यांच्या काळात ती अधिक शोधाचा विषय झाली. वास्तवाचे थोडे भान येऊ लागले. हे भान उद्धव शेळके, आनंद यादव आणि रा.रं.बोराडे यांच्या पिढीला अधिकच आले. ग्रामीण जीवनातले वास्तव्य प्रकषर्नि मांडणे आवश्यक आहे असे त्यांना वाटू लागलं. परंतु गेल्या पंचवीस वर्षात ग्रामीण या संज्ञेला अधिकच व्यापक रूप येऊ लागले. केवळ वास्तव सांगणे ग्रामीण लेखकाला पुरेसे वाटेनासे झाले त्याचे स्वरूप अधिक व्यापक झाले आहे.

प्रकरण - ३ रे

ग्रामीणता आणि प्रादेशिकता - संज्ञाविचार

आज ग्रामीण साहित्यधारेने मराठी साहित्य-क्षेत्रात आपले स्वतंत्र स्थान निर्माण केले आहे. ग्रामीण साहित्याच्या या समाजाभिमुखतेला मराठी साहित्याच्या इतिहासात अनुकूल पार्श्वभूमी सापडते. अव्वल इंग्रजी काळापासून विचार केला तरी बळीबा पाटील (कृष्णराव भालेकर १८८८), काळ तर मोठा कठीण आला (ह.ना.आपटे १८९७), पिराजी पाटील (धर्नुधारी १९०३), सहाय्याची पायथ्याशी (वि.स.सुखटणकर १९३१), 'पाणकळा' (र.वा.दिघे १९३९), 'बनगरवाडी', 'धग', 'स्थचक्र', 'पाचोळा', 'गोतावळा' असा ठळक प्रवास निर्देशितता येतो. 'बळीबा पाटील' या कादंबरीचा शोध अगदी अलिकडे लागला असून 'शेतकऱ्याचा असूड' मधील कादंबरी गुणांचा निर्देश समीक्षकांनी (स.गं.मालशे) केला आहे. म. फुले यांनी स्वतः ग्रामीण बहुजनसमाजाचे दुःख चित्रित केले आणि भालेकर यांच्यासारख्या लेखकांना प्रेरणा दिली. पुढील काळात चिपळूणकर-टिळकांच्या पुनरुज्जीवनवादी राष्ट्रवादी चळवळीमुळे म.फुले यांच्या सामाजिक चळवळीची पिछेहाट झाली.

म.गांधींनी सुरू केलेल्या ग्रामवादाच्या चळवळीमुळे महाराष्ट्रात १९२० नंतर ग्रामजीवनाविषयी आस्था निर्माण झाली. या चळवळीचे फलित म्हणून ग्रामीण साहित्यनिर्मितीला प्रेरणा मिळाली. ना.वि.कुलकर्णी, वि.स.सुखटणकर, मामा वरेरकर आणि र.वा.दिघे यांच्या काळात लेखनावर ग्रामवादाचा स्पष्ट प्रभाव आहे. तसेच जानपद कवितेचा प्रवाहही याच काळात उदयास आला आणि फोफावला.

धनुर्धारी आणि ना.वि.कुलकर्णी यांच्यानंतर फडके-खांडेकर युगाची चाहूल लागली आणि रंजनवादी कादंबऱ्यांची सुगी सुरू झाली. 'सह्याद्रीच्या पायथ्याशी' या कथासंग्रहाचा अपवाद सोडला तर पुण्यामुंबईबाहेर काही समाजजीवन आहे, याची जाणीवच जवळपास कोणाला नव्हती. म्हणूनच एका सोन्याच्या खाणीचा शोध लावण्याचे श्रेय र.वा.दिघे यांच्याकडे गेले. ग्रामजीवनातील वास्तव अनुभव आणि प्रचलित रंजनवादी रचनातंत्र यांचा सुयोग्य मेळ घालत र.वा.दिघ्यांनी आपली कादंबरी घडवली. र.वा.दिघे यांना मिळालेले यश, ग्रामवादी विचारांचा प्रवास यामुळे ग्रामीण जीवनचित्रण करणाऱ्या साहित्याची लाटच या काळात उसळली. त्यातून ग्रामीण जीवनाचे कृत्रिम चित्रणही झाले. जानपदगीते आणि या काळातल्या काही ग्रामीण कादंबऱ्या यांच्या अवलोकनातून हे दिसून येईल.

दिघे, ठोकळ, ना.के.महाजन, बी.रघुनाथ इत्यादी लेखकांच्या कादंबऱ्यांना प्रादेशिक-ग्रामीण ही विशेषणे लावली गेली असली तरी र.वा.दिघे यांना आपल्या कादंबऱ्यांना प्रादेशिक म्हटले जावे, हे आवडत नसे. तशी खंत त्यांनी आपल्या मुलखतीतून व्यक्त केली आहे. जे जीवन आपल्या अवतीभवतीचे, आपल्या समाजाचे आहे, ते साहित्यातून यावे, ही गोष्ट काहींना आवडली नाही. 'पाणकळा' या कादंबरीला मिळालेला संमिश्र प्रतिसाद, तिला प्रकाशक न मिळणे या गोष्टी सूचक आहेत. दिघ्यांनी स्विकारलेले कादंबरीचे रचनातंत्र ही सुध्दा काही प्रमाणात तडजोडच होती. कारण या लेखकाजवळ ग्रामजीवनाच्या

वास्तववादी चित्रणाची जी क्षमता होती, ती त्यांच्या पुढील 'पड रे पाण्या' आणि 'आई आहे शेतात' या कादंबऱ्यांतून दिसून आली आहे.

पेंडसे-दांडेकर-माडगूळकर यांना दिव्यांनी निर्मिलेली मळवाट उपयुक्त ठरली. दिव्यांनी कसलेल्या भूमीवर त्यांना आपली नवनिर्मिती अधिक आत्मविश्वासाने करता आली.

१९५० ते ६० या कालखंडावर नजर टाकल्यावर असे दिसून येईल की, हे तीनही लेखक या कालखंडातले प्रमुख प्रभावी लेखक आहेत. या दशकात ग्रामीण वा प्रादेशिक कादंबरी ही मराठी कादंबरीची मुख्य धारा ठरली आहे. १९६० नंतर हे चित्र बदलले आहे. १९६० ते ६५ या काळात उदयास आलेल्या अनेक लेखकांमुळे व त्यांच्या कादंबऱ्यांमुळे मराठी कादंबरी विश्वाचे चित्र पार बदलून गेले.

एकंदरीत ग्रामीण साहित्याचा इतिहास पाहता त्यामागे वास्तववादाची प्रेरणा कार्यरत होती, असे बारकाईने निरीक्षण करित गेल्यास दिसून येतो. कादंबरीच्या संदर्भात विचार केला तर ग्रामीण कादंबरीने समकालीन समाजवास्तवाचे प्रखर भान नेहमीच दाखवून दिले आहे. ग्रामीण कथा, कविताही यास अपवाद नाही. म्हणूनच श्री. के.क्षीरसागर, कुसुमावती देशपांडे यांनी ग्रामीण कादंबरीला वास्तववादी कादंबरीच म्हटले आहे.

ग्रामीणता आणि प्रादेशिकता या संज्ञातील साम्यभेद दाखविणे हे वाटते तितके सोपे नाही. या दोन्ही संज्ञांच्या उपयोजनात अनेकदा गोंधळ, अव्याप्ती, अतिव्याप्ती असे दोष शिरलेले दिसून येतात. कधी ग्रामीणतेचा संबंध कथेशी आणि प्रादेशिकतेचा संबंध कादंबरीशी जोडला गेलेला दिसून येतो. त्यामुळे गोंधळ दूर होण्याऐवजी अधिकच वाढत जातो. कारण 'माणदेशी माणसे' हा कथा संग्रह असला तरी त्याला माणदेशी प्रादेशिकतेचा रंगगंध लाभलेला आहे, हे नाकारता येणार नाही आणि 'गारंबीचा बापू' ही कादंबरी प्रादेशिक म्हणून गौरवलेली गेली असली तरी, तिची प्रादेशिकता व ग्रामीणता हा संशोधनाचा विषय ठरेल, ही वस्तुस्थिती आहे.

कधी या दोन्ही संज्ञा एकाच अर्थाने वापरल्या जातात, तर कधी त्यांच्यात किरकोळ भेद केला जातो. या संज्ञा एक नाहीत, त्यांच्यात निश्चित असा भेद आहे, याची जाण जे समीक्षक दाखवितात, तेही या संज्ञांचे निश्चित स्वरूप-विवेचन करू शकत नाहीत, असे दिसून येते. कारण या संज्ञांमध्ये भेद असला तरी त्यांच्या सीमारेषा आणि अर्थ-छटा एकमेकांत मिसळल्या आहेत. एखाद्या साहित्यकृतीबाबत त्या परस्परव्यापीही ठरू शकतात. उदा. धग ही कादंबरी ग्रामीण म्हणावी की प्रादेशिक? प्रादेशिक म्हणावी तर येथे फक्त एका कुटुंबाचीच कथा येते. कादंबरीचे कथानक हिंणघाट, मोझरी, तळेगाव या गावांपलीकडे फारसे जात नाही. तरीही तेथे चित्रित होणारे जीवन वैदर्भीय आहे, हे नाकारता येणार नाही. या कादंबरीतील जीवनचित्रण हे विदर्भी प्रादेशिक जीवनाचे एक रूप आहे. 'गोतावळा', 'पाचोळा' या कादंबऱ्यांतील खेडी पश्चिम महाराष्ट्र आणि मराठवाडा या प्रदेशातील असली तरी या कादंबऱ्यांना प्रादेशिक म्हणण्याऐवजी ग्रामीण म्हणणेच सुसंगत ठरेल.

प्रादेशिक ही संज्ञा सुरुवातीला वि.स.सुखटणकरांनी वापरली. मात्र र.वा.दिघे यांनी आपल्या कादंबऱ्यांना आवर्जून ग्रामीण असे म्हटले आहे. दांडेकर-पेंडसे-माडगूळकर यांच्या साहित्यातून प्रादेशिक जीवनाचे ठळक चित्रण आले. त्यामुळे प्रादेशिक या शब्दाला प्रतिष्ठा प्राप्त झाली. कादंबऱ्यांचे स्वरूप आणि त्या अनुषंगाने समीक्षकांनी केलेली चर्चा यावरून ग्रामीण आणि प्रादेशिक यात काही स्वरूपभेद करता

येईल. ग्रामीण या शब्दाने प्राधान्याने खेडे, त्याचे लोकजीवन, त्याच्या भोवतीचा कृषीवलादी जीवनाचा परिसर, तेथील सांस्कृतिक जीवन, भाषा इ.अनेक बाबींचा समावेश असलेला परिसर सूचित होतो. ग्रामीण कथा कादंबरी व्यक्तीविशिष्ट असू शकते. मात्र प्रादेशिक कादंबरी समूहनिष्ठ जीवनाचा आणि विशिष्ट अशा भौगोलिक परिसराचा अवाका व्यक्त करते. या संज्ञा सारख्याच असून प्रादेशिक ही संज्ञा ग्रामीण या संज्ञेपेक्षा व्यापक आहे, असे ढोबळ विधान करून चालत नाही. या संज्ञा वेगवेगळ्या असल्या तरी त्यांचे उपयोजन वेगवेगळ्या अर्थानीही झाले आहे. ल.ग.जोग यांनी प्रादेशिकतेची लक्षणे सांगितली आहेत, ती पहाता त्या काळी पुण्या-मुंबईपासून तुलनेने जो दूर आहे, त्या प्रदेशाविषयाच्या साहित्यास प्रादेशिक म्हटले जात होते, असे दिसून येते.

मधु कुलकर्णी लिहतात, “ग्रामीण साहित्य आणि प्रादेशिक साहित्य यामध्ये काहीनी भेद मानलेला आढळतो. पण परिसर म्हणजेच प्रदेश हे मान्य असल्यास ग्रामीण व प्रादेशिक या दोन्हीही संज्ञा तशा समानधर्मीय आहेत हे मान्य होण्यास हरकत नाही. किंचितसा फरक मानायचा झाला तर प्रादेशिक ही संज्ञा ग्रामीण या संज्ञेपेक्षा जास्त व्यापक आहे असे फार तर म्हणता येईल.”

आनंद यादव यांनी प्रादेशिक वाङ्मय हे एका अर्थी ग्रामीण वाङ्मयच असते, असे म्हटले आहे. ते लिहतात, “प्रादेशिक हा शब्द वापरताना त्या त्या प्रदेशातील ग्रामीण स्वरूपाचे लोकजीवन असा अर्थ अभिप्रेत असतो. त्यामुळे शेवटी प्रादेशिक कादंबरीही ग्रामीण कादंबरीच मानावी लागते.” यादवांनी व्यक्तिजीवनाच्या चित्रणाचा संबंध ग्रामीणतेशी आणि समूहजीवनाच्या चित्रिकरणाचा संबंध प्रादेशिकतेशी जोडला आहे आणि शेवटी प्रादेशिक ऐवजी ग्रामीण संज्ञेच्या वापरावर अधिक भर दिला आहे.

नागनाथ कोत्तापल्ले यांनी या दोन्ही संज्ञांतील साम्य मान्य करून त्यांच्यातील भेद स्पष्ट केला आहे. त्यांच्या मते, “प्रादेशिक साहित्य ग्रामजीवनाऐवजी प्रदेशाच्या समूहकेंद्रीत जीवनदर्शनाला अधिक महत्त्व देते.” समूहकेंद्रीतता हेच त्यांनी प्रादेशिक साहित्याचे वैशिष्ट्य मानले आहे.

थोडक्यात दोन्ही संज्ञांमध्ये भेद आहे तो स्पष्ट करण्याचा प्रयत्नही झाला आहे. परंतु हे भेद अगदी काटेतोल अर्थाने घेऊन चालणार नाही. हेही खरे आहे. कारण एखादी साहित्यकृती ग्रामजीवनाचे चित्रण आणि प्रदेशजीवनाचे चित्रण या दोहोंमध्ये एकाचवेळी यशस्वी होताना दिसते ही वस्तुस्थिती आहे. (उदा. धग)

तसे पाहता कोणतीही साहित्यकृती ही प्रादेशिकच असते. ती ज्या समाजवास्तवातून आपले आशयद्रव्य निवडते ते समाजवास्तव एका अर्थाने प्रादेशिकच असते. या अर्थाने महानगरीय कादंबरी, झोपडपट्टी जीवनावरील कादंबरी प्रादेशिक ठरते, असेही मुद्दे उपस्थित झालेले आहेत. तात्विक दृष्टीने पाहिले तर ते बरोबरही आहेत. परंतु ग्रामीण आणि प्रादेशिक हे शब्द सुरुवातीपासून नागरजीवनापासून दूर असलेले जीवन चितारणाऱ्या साहित्यासाठी वापरले गेले आहेत, हे लक्षात घ्यावे लागते. त्यामुळे प्रादेशिकता या संज्ञेचा अर्थ फार ताणून चालणार नाही, या संदर्भात प्रल्हाद वडेर यांचे खालील विधान लक्षात घेणे उपयुक्त ठरेल. ते लिहतात, “एखाद्या विशिष्ट प्रदेशातील जीवनाचे चित्रण करणारे वाङ्मय म्हणजे प्रादेशिक असे न म्हणता एखाद्या विशिष्ट भूप्रदेशातील निसर्ग आणि मानव यांचे सामुहिक चित्रण करणारे वाङ्मय म्हणजे प्रादेशिक वाङ्मय.”

कोणतीही साहित्यकृती केवळ प्रादेशिक आहे वा ग्रामीण आहे म्हणून श्रेष्ठ ठरत नाही. ग्रामीण वा प्रादेशिक या संज्ञा वर्णनात्मक आहेत, मूल्यवाचक नाहीत, हेही स्पष्ट आहे. परंतु जी साहित्यकृती प्रादेशिक वा ग्रामीण या विशेषणास पात्र ठरते, तिच्यातून ते जीवन वास्तवदर्शी पद्धतीने व्यक्त व्हावे ही अपेक्षा असते. तेवढ्याच अर्थाने ती साहित्यकृती प्रादेशिक वा ग्रामीण असते. यासंदर्भात डॉ. आनंद यादव यांनी ग्रामीण कादंबरीच्या संदर्भात स्पष्ट केलेली द्विस्तरीय निकषव्यवस्था लक्षात घेतली पाहिजे. यादव लिहितात, “प्रादेशिक कादंबरीसाठी द्विस्तरीय निकष व्यवस्था अवलंबावी लागते. (१) पथ्यव्यवस्था (२) मूल्यव्यवस्था. ‘पथ्य’ हा शब्द अनुभवद्रव्याचा निरोगीपणा दर्शविणारा असतो. ‘मूल्य’ हा शब्द कादंबरी या साहित्यकलाप्रकाराचे एकूण कलात्मक मूल्यमापन दर्शविणारा, तिचा दर्जा ठरविणारा म्हणून अभिप्रेत असतो. म्हणून पथ्ये पाळली, तर ती (कादंबरी) प्रादेशिक ठरेल आणि मूल्ये पाळली, तर कादंबरी ठरेल.”

प्रादेशिक वा ग्रामीण साहित्यकृती ही सुद्धा इतर साहित्यकृतीसारखीच एक साहित्यकृती असते. तिच्यातील आशयद्रव्यामुळेच तिला उपरोक्त स्वरूपाचे वर्णनात्मक विशेषण आपण लावत असतो. यादृष्टीने पाहता या स्वरूपाच्या वाङ्मयकृतीची आस्वादप्रक्रियाही वेगळ्या स्वरूपाची असते. कारण या स्वरूपाची साहित्यकृती वाचताना तिच्यातील जीवनचित्रण प्रत्यक्ष जीवन वास्तवाला कितपत प्रामाणिक आहे, याचाही पडताळा वाचक मनोमन घेत असतो. उदाहरणार्थ, ‘बनगरवाडी’ प्रत्यक्षात अस्तित्वात असेल, असे म्हणता येणार नाही. पण ती माणदेशातील आहे, हे मात्र कोणालाही मान्य करावे लागेल. वास्तव जीवनचित्रणाची असोशी हे प्रादेशिक वा ग्रामीण साहित्यकृतीचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे, हे येथे स्पष्ट केलेले असले तरीही अंतिम मूल्यमापनात हे वैशिष्ट्य वर्णनात्मक ठरते.

“ग्रामीण साहित्य आणि प्रादेशिक साहित्य यामध्ये काहीनी भेद मानलेला आढळतो. पण परिसर म्हणजेच प्रदेश हे मान्य असल्यास ग्रामीण व प्रादेशिक या दोन्हीही संज्ञा तशा समानधर्मीच आहेत हे मान्य होण्यास हरकत नाही. किंचितसा फरक मानायचाच झाला, तर ‘प्रादेशिक’ ही संज्ञा ‘ग्रामीण’ या संज्ञेपेक्षा जास्त व्यापक आहे, असे फार तर म्हणता येईल.”

- मधु कुलकर्णी (म. सा. प. १९८०)

“..प्रादेशिक वाङ्मय हे एका अर्थाने ग्रामीण वाङ्मय असते... ‘प्रादेशिक’ हा शब्द वापरताना त्या त्या प्रदेशातील ग्रामीण स्वरूपाचे लोकजीवन असा अर्थ अभिप्रेत असतो. त्यामुळे शेवटी प्रादेशिक कादंबरीही ग्रामीण कादंबरीच मानावी लागते.”

- डॉ. आनंद यादव (ग्रामीण साहित्य: स्वरूप आणि समस्या)

“प्रादेशिक साहित्य ग्रामजीवनाऐवजी प्रदेशाच्या समूहकेंद्रित जीवनदर्शनाला अधिक महत्त्व देते. समूहकेंद्रितता हेच त्यांनी प्रादेशिक साहित्याचे वैशिष्ट्य मानले आहे.”

- नागनाथ कोतापळे

प्रकरण - ४ थे

वास्तवता आणि ग्रामीण साहित्य

ग्रामीण समाजासारखा एखादा समाज जेव्हा नव्यानेच लेखनाभिमुख होतो, तेव्हा त्या समाजातील लेखकांच्या मनात स्वसमाजाच्या संदर्भातील जाणिवांनाच स्वाभाविकपणे अग्रस्थान प्राप्त होते. त्या जाणिवांच्या अनुरोधानेच तो मुखर होतो, स्वकीयांशी आणि स्वकियेतरांशी याच अनुरोधाने दुवा जोडण्याचा तो प्रयत्न करतो; स्वतःच्या व समाजाच्या स्वत्वाचा शोध घेऊ इच्छितो. त्याच्या भावभावनांची बंदिशी (Structure of Feeling) यामुळेच ग्रामजीवनाभिमुख राहते.

विशिष्ट साहित्य ग्रामीण आहे की नाही हे ठरविताना त्यातून प्रकट होणारी स्पंदने कोणत्या प्रकारची आहेत, त्यात ग्रामीणतेच्या अनुषंगाने उद्भवणाऱ्या संवेदनांना कितपत स्थान आहे, हे पाहावयास हवे. विशिष्ट लेखक खेड्यात राहतो की शहरात, हे परीघ, वातावरण, संस्कार दिशाकोण यांनी कितपत प्रचोदित झाली आहे, तो भोवतालच्या सृष्टीकडे कोणत्या अनुसंधानाने पाहतो, हे विचारात घ्यावे लागते. आणि हे असे विचारात घेणे म्हणजेच या साहित्यातील ग्रामीण वास्तवाचा कस पाहणे ठरते.

भारत हा कृषिप्रधान देश खरा, पण ग्रामीणतेची विशिष्ट जाणीव जागृत झाली, ती मुख्यतः गांधीयुगात. गांधीयुगोत्तर काळात विशिष्ट राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक परिस्थितीमुळे ही जाणीव वाढीस लागली. ग्रामीण परिसरावर आधारलेले साहित्य हळूहळू उदयास येऊ लागले. पण हे प्रकटीकरण म्हणावे तेवढे कलात्मक नव्हते. त्यात ग्रामोद्धाराची भूमिकाच प्रधान होती. ग्रामीण साहित्याला तसे कलात्मकतेचे थोडेफार भान आले ते नवसाहित्याच्या काळात. नवकथेचे अध्वर्यू गंगाधर गाडगीळ आणि ग्रामीण कथेचे अग्रणी व्यंकटेश माडगूळकर यांचा उदय एकाच वेळी झालेला आहे. तथापि गो. म. कुलकर्णी यांच्या मते नवसाहित्य आणि ग्रामीण साहित्य यात साम्यापेक्षा वैषम्यच अधिक प्रमाणात आढळते.

गो. म. कुलकर्णी यांच्या मते या वैषम्याची बीजे भारतीय समाजातील पारंपरिक छेदाभेदात खोलवर रूजली आहेत. नवसाहित्याचा संबंध पांढरपेशा नागरसमाजाशी आहे. तर ग्रामीण साहित्य हे मुख्यतः खेड्यात इतस्तः पसरलेल्या अर्धशिक्षित-अशिक्षित समाजाशी निगडित आहे. या दोन समाजगटांतील प्रेरणा व प्रवृत्ती मुळातच भिन्न, काहीशा परस्परविरोधीही आहेत. नवसाहित्याला आधुनिक संस्कृतीची, ज्ञानविज्ञानाची जशी पार्श्वभूमी लाभलेली आहे; तशी ग्रामीण साहित्याला लाभलेली नाही. समकालीन जीवनाचा ओघ ग्रामीण आणि नागरस्तरांना समानच असला तरी त्याचे परिणाम आणि तदनुषंगिक प्रतिक्रिया एकस्वरूपी नाहीत. नवसाहित्यातील संवेदनेला भोवतालचे वास्तव जाचक सक्तीचे वाटते. या वास्तवाला छेद द्यावासा वाटतो. यामुळे ते वास्तवाकडून अतिवास्तवाकडे वळते. पण याच वास्तवाने ग्रामीण स्तराला एक वेगळे भान, संधी उपलब्ध करून दिली आहे, यामुळे वास्तवतेचा प्रचलित संदर्भ सोडून ग्रामीण साहित्याला फार दूर जावे असे वाटत नाही.

भारत हा कृषिप्रधान देश खरा, पण ग्रामीणतेची विशिष्ट जाणीव जागृत झाली, ती मुख्यतः गांधीयुगात. गांधीयुगोत्तर काळात विशिष्ट राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक परिस्थितीमुळे ही जाणीव वाढीस लागली. ग्रामीण परिसरावर आधारलेले साहित्य हळूहळू उदयास येऊ लागले. पण हे प्रकटीकरण म्हणावे तेवढे कलात्मक नव्हते. त्यात ग्रामोदाराची भूमिकाच प्रधान होती. ग्रामीण साहित्याला तसे कलात्मकतेचे थोडेफार भान आले ते नवसाहित्याच्या काळात. नवकथेचे अध्वर्यू गंगाधर गाडगीळ आणि ग्रामीण कथेचे अग्रणी व्यंकटेश माडगूळकर यांचा उदय एकाच वेळी झालेला आहे. तथापि गो. म. कुलकर्णी यांच्या मते नवसाहित्य आणि ग्रामीण साहित्य यात साम्यापेक्षा वैषम्यच अधिक प्रमाणात आढळते.

ग्रामीण साहित्यात ठाण मांडून बसलेल्या या विशिष्ट वास्तवतेमागे प्रतिक्रियेचाही एक भाग नांदतो. आधुनिक मराठी साहित्याच्या पूर्वकालात ग्रामीण जीवनाची बहुतांशी उपेक्षाच झाली. या साहित्यातून जी ग्रामीणता अवतरे ती चूष किंवा टूम म्हणून. या तथाकथित ग्रामीण साहित्याचा निर्माता आणि भोक्ता पांढरपेशा समाजच होता. हा समाज एक थारेपालट अथवा रोमॅटिक वृत्तीची एक छटा म्हणून ग्रामजीवनाला साहित्यात स्थान देई. सारे ग्रामजीवन भरघोसपणे अंगावर घेण्यापेक्षा अधूनमधून त्याच्या काठाकाठाने फिरणेच या काळातील लेखकांना प्रिय होते. त्यात ग्रामीण जीवनाबद्दलचा जिव्हाळ्याचा किंवा आत्मीयतेचा जवळजवळ अभावच होता. आधुनिक मराठी कवींनी लिहिलेल्या 'जानपद' गीतांतून याचा चांगला प्रत्यय येतो. या कवींनी ग्रामजीवनाची किंवा तेथील निसर्गाची भेट थेटपणे न घेता जी घेतली ती इंग्रजीतील 'Pastorol Poetry' च्या मध्यस्थीने.

स्वप्नरंजनाप्रमाणेच मराठीत जी ग्रामीणता वावरली ती मनोरंजनाचा एक आकर्षक घटक म्हणूनही. मराठी रंगभूमीवर वावरणारी गडीमाणसांची पात्रे, त्यांची ये-जा यादृष्टीने लक्षणीय आहे. ग्रामीण घटकांच्या मार्फत स्वप्नरंजन किंवा मनोरंजन साधण्याचा हा वसा पुढेही मराठी कथाकादंबऱ्यांनी आणि बोलपटांनी दीर्घकालपर्यंत चालविला, ग्रामीण वास्तवतेचे यथायोग्य दर्शन या साऱ्यातून अपवादानेच होत राहिले. जे दर्शन होई ते सांकेतिक एक छापाचे असे. (अपवाद प्रा. श्री. म. माटे यांचा)

सत्याची जिवंत प्रतीती भूतकालीन अनुभवसंचिताशी किंवा व्यक्तीच्या भविष्यवेधी उड्डाणांशी अनुबंधित नसून तिचे नाते वर्तमाननिष्ठ, सामान्य अशा दैनंदिन व्यवहाराशी असते; असे वास्तववादाचे म्हणणे. वास्तववादात अलौकिकापेक्षा लौकिकाला, असामान्यतेपेक्षा सामान्यतेला, भूतभविष्यापेक्षा वर्तमानाला, व्यक्तिपेक्षा समूहाला आणि आत्मनिष्ठेपेक्षा वस्तुनिष्ठेला प्राधान्य असते. वास्तववादी साहित्यात कलावंतांची आत्मनिष्ठा वस्तुनिष्ठेच्या सीमारेषा सहसा उल्लंघत नाही; जे उल्लंघत असते, ज्या धिरट्या असतात त्या वस्तुनिष्ठेचे पूर्ण भान ठेवूनच. विज्ञाननिष्ठा, कार्यकारणभावावरील श्रद्धा, भौतिकवाद, लोकशाही, बहुजनसमाजप्रवणता या साऱ्यांच्या साकल्याने वास्तववादाची भूमिका दृढमूल झाली. पुढे मार्क्सवादी विचारसरणीने तिला एक शास्त्रीय चौकटही पुरविली.

- गो. म. कुलकर्णी

मूलतः भारतीय प्रवृत्ति अलौकिकतावादी, शास्त्रप्रामाण्य मानणारी आहे. परंपरादृष्ट्या वास्तववादाला येथे तसे स्थान नाही. विज्ञाननिष्ठेचा किंवा भौतिकवादाचा ज्या प्रमाणात आपण अंगीकार कराव्यास हवा, त्या प्रमाणात अद्यापि झालेला नाही. वास्तववादाचा येथे उदय झाला, तो मुख्यतः इंग्रजी राजवटीतील प्रबोधनामुळे. हे प्रबोधनच मुळातच फार दुबळे, दुय्यम दर्जाचे होते. परिणामतः हा वास्तववाद साहित्याच्या क्षेत्रात तरी हरिभाऊप्रणीत हुबेहुबपणाच्या पुढे फारसा सरकला नाही. प्रत्यक्ष घटितांच्या (Facts) बालबोध तपशिलावरच तो स्थिर झाला. 'मी हे प्रत्यक्ष पाहूनच लिहिले', 'माझ्या आयुष्यात मी हे अनुभवले आहे', 'माझ्या साहित्यातील अमुक व्यक्ती मला अमुक ठिकाणी भेटली' या सारख्या काही मराठी लेखकांच्या उद्गारांनी वास्तवचित्रण म्हणजे केवळ प्रत्यक्षातील घटितांचे दर्शन, हे समीकरण वाढीस लागले. ग्रामीण साहित्याने मग वास्तववादाची हीच नस सरळपणे पकडली. आशयाच्या नावीन्यामुळे काही काळ याचे कौतुकही झाले.

कोणतेही वास्तवपूर्ण साहित्य, साहित्यगुणांनी संपन्न व्हावयाचे झाल्यास त्या साहित्यात कल्पनीयतेचे, आदर्शात्मक संकल्पनांचे काही घटक स्वाभाविकपणेच समाविष्ट होत रहातात. कलेतील वास्तव बाह्य वास्तवाशी एका बाजूने निगडित असते. त्याची परिणामरमणीयता मात्र बाह्य वास्तवावर फारशी अलंलंबून नसते. कलाकृतीतील वास्तवता ही बाह्योपाधीवर अवलंबून नसून कलाकृतीतील विशिष्ट प्रक्रियेवर अवलंबून असते, असे म्हटले जाते. वास्तवतेचा यादृष्टीने विचार करता, वास्तवता म्हणजे कलाकृतीतील विविध घटकांचा सच्चा आणि स्वाभाविक मेळ, असेही म्हणता येईल.

वास्तववादाचे असे काही अन्वयार्थ पाहिल्यावर समीक्षकांच्या दृष्टीने परिस्थिती ग्रामीण साहित्याच्या दृष्टीने फारशी समाधानकारक नाही. 'विविध ग्रामीण वाङ्मयप्रकारांची स्थिती-गतीही या निष्कर्षाला पोषकच ठरते. कवितेपेक्षा गद्य हे वास्तवचित्रणाचे स्वाभाविक वाहन. ग्रामीण साहित्यात कवितेचा जवळजवळ अभावच आहे. आणि गद्याच्या शाखाही विविधांगांनी फारशा विस्तार पावलेल्या नाहीत. कवितेप्रमाणेच नाटकेही येथे अभावानेच आढळतात. उरल्या कथा-कादंबऱ्या. व्यापक वास्तवदर्शनाच्या दृष्टीने कथेपेक्षाही कादंबरी हा प्रकार अधिक उपकारक. पण तुलनेने ग्रामीण साहित्यात कादंबरीपेक्षा कथाच अधिक आढळते. कादंबरीचा व्याप पेलणारे ग्रामीण लेखक फार कमी आहेत आणि यशस्वी ठरलेल्या कथालेखनातही अंतर्भेदी वास्तवदर्शन फारसे आढळत नाही.'

आजच्या ग्रामीण कथेतील वास्तव फार ढोबळ किंवा सांकेतिक आहे.

साहित्यातील ग्रामीणता

ग्रामीणता हे एक वाङ्मयीन मूल्य नसून ती एक वृत्ती आहे. या वृत्तीचा रोमँटिक वृत्तीशी फार जवळचा संबंध आहे. मराठी साहित्यात नागरी मन या वृत्तीची नेहमीच पोझ घेत आलेले आहे, तर ग्रामीण मन या वृत्तीशी कलावादी पिंगा घालीत आले आहे. मानवी मनाच्या मूलभूत प्रेरणा जेव्हा ग्रामीण साहित्यातून आपण शोधू पाहतो तेव्हा कलाबाह्य मुल्ये हाताशी येतात ती या ग्रामीण वृत्तीतूनच. आपण जेव्हा मधु मंगेश यांची कथा वाचतो तेव्हा या कथेत कर्णिकांचे नागरी मन सातत्याने ग्रामीण वृत्तीची पोझ घेताना आपणास दिसते. 'कोकणी गऽऽ वस्ती' या संग्रहात त्यांनी वर्णन केलेली कोकणी माणसे वस्तुतः माडगूळकरांच्या माणसांपेक्षा वेगळी वाटत नाहीत. या माणसांचे समग्र जीवन, त्यांच्या श्रद्धा या पारंपरिक ग्रामीण कथेच्या वळणानेच जाणाऱ्या आहेत. त्यांची 'वाट' ही कथा वाचनीय झालेली आहे. त्यातील वास्तव वस्तुतः किती तरी बोलके आहे.

मराठी ग्रामीण कथेत 'साहित्याचा मानबिंदू' होऊ पहाणारे व्यंकटेश माडगूळकर यांचे ग्रामीण मन आपल्या या वृत्तीशी नेहमीच कलावादी पिंगा घालताना आपण पहातो. माडगूळकरांची कथा खेड्यातील नाट्य टिपून घेण्यात समर्थ आहे. त्यांचा ग्रामीण कथेतील प्रवास वळणावळणाने अंतर्मुख होत आला आहे. माडगूळकरांची 'काळी आई' सारखी कथा जेव्हा आपण तपासून पहातो, तेव्हा हाताशी येते ती भावरंजित वृत्ती. ती आपल्या ग्रामीण वृत्तीशी कलावादी पिंगा घालताना दिसते.

'माणदेशी माणसं' मधील प्रत्येक व्यक्तिचित्रण अंगभूत निवेदनशैलीतून प्रवास करते. 'झेल्त्या' किंवा 'धर्मा रामोशी' यातील निवेदन पाहिले की लक्षात येते की यांत माणसांच्या चित्रणाला गोष्टीपेक्षा अधिक महत्त्व आहे, हे लक्षात घ्यावे लागते. ग्रामीण साहित्य लेखकाचे ग्रामीण स्थळी वास्तव्य, त्याचा व्यवसाय व त्याचे लौकिक चरित्र या कलाबाह्य मूल्याने आपण जेव्हा तपासतो, तेव्हा देखील ग्रामीण वृत्ती हाताशी येते.

कोणतीही कलाकृती नागरी परिसरातून ग्रामीण अनुभव चितारू शकते. रा. रं. बोराडे यांच्या पाचोळा या कादंबरीतील ग्रामीण अनुभव जेवढा जिवंत, जेवढा वास्तववादी तेवढाच तो नागरी परिसरातून आधार घेतलेला वाटतो. गो. नी. दांडेकरांसारखा लेखक जेव्हा 'पवनाकाठचा धोंडी' सारखी कादंबरी लिहितो, तेव्हा ती शैली, निवेदन ग्रामीण आहे. त्यातून व्यक्त होऊ पहाणारे मन हे एक पांढरपेशी, नागरी असे मन आहे.

याच ग्रामीण वृत्तीने मराठी आधुनिक कविता समृद्ध झालेली आपल्याला पहायला मिळते. केशवसुतांच्या कवितेत येणारा निसर्ग हा जरी ऐंद्रिय पातळीवर जाणारा नसला तरी त्याने केशवसुत या व्यक्तीचा 'मूड' अंतिमतः चित्रित केला आहे. 'भृंग' ही कविता तत्त्वचिंतनपर आहे आणि त्याहीपेक्षा ती अधिक केशवसुतीय वृत्तीतून जन्मलेली आहे. याचाच अर्थ त्यांच्या रोमँटिक संप्रदायाशी ती अधिक प्रामाणिक राहिली आहे. बालकवींच्या कवितेत निसर्ग खऱ्या अर्थाने जिवंत झाला असे जेव्हा आपण

म्हणतो, तेव्हा बालकवींच्या अपूर्व संवेदनाक्षम व्यक्तिमत्त्वाचा प्रकाश त्यात पडला हेच सूचित होते. बालकवींच्या अंतर्बाह्य वृत्तीनेच या कवितेला आपलेसे केले, कलाबध्द केले. केशवसुतानंतरचे निसर्ग कवितेतील हे संक्रमण आमूलाग्र असले तरी त्याचा संबंध शेवटी केशवसुत रोमँटिक संप्रदायाशीच आहे. रविकिरण मंडळातील जानपदगीते जी सामान्य पातळीतून सामान्यजनांसाठी पुढे आली त्यांच्या मागे देखील याच वृत्तीचा समावेश आहे. 'मीठभाकर' हे नाव ग्रामीणतेचा बुरखा पांघरून शेवटी रोमँटिक वृत्तीचाच अविष्कार करताना आपण पहातो, तेव्हा या वृत्तीचे आवर्तन सहज ओळखण्याजोगे वाटते.

कादंबरी-युगातील ह. ना. आपटे यांचा काळ, फडके-खांडेकर युग, पेंडसे-दांडेकर काल ते कादंबरीचा वास्तवकाल कल्पनारम्य, सामाजिक आणि राजकीय पातळीवर राहून देखील ग्रामीण वृत्तीला जवळ करणारा राहिला आहे.

कलावंतांच्या ग्रामीण अनुभूतीचा विचार जेव्हा आपण त्यांच्या आविष्कारपद्धतीतून करतो, तेव्हा आशय अभिव्यक्तीच्या अद्वैतापेक्षा ग्रामीण वृत्तीचाच प्रादुर्भाव आपल्या मनावर अधिक पडतो. ग्रामीण शैली, निवेदन व ग्रामीण भाषा या बाह्य उपाधीने ग्रामीण कलाकृतीचा तोंडवळा ओळखणे कठीण जाणार नाही. पण कलावंतांच्या ग्रामीण वृत्तीतून जोपर्यंत ती कलाकृती ढवळून निघत नाही, तोपर्यंत तिची कलात्मक पातळी उंचावू शकत नाही. शंकर पाटलांच्या 'वळीव' आणि 'ऊन' यामधील कथा ग्रामीण वृत्तीतून ढवळून निघून कलासंपन्न ठरतात. ग्रामीण परिसरातून, बोलीतून ग्रामीण कलाकृती घडते याचा अर्थ ग्रामीण वृत्ती या परिसरातून, बोलीतून वळण घेते असा होत नाही. ग्रामीण व्यक्तिमत्त्व जेवढे वैविध्यपूर्ण तेवढीच ग्रामीण वृत्ती संपन्न रहाते.

ग्रामीण साहित्य हा मराठी साहित्यात सवतासुभा नसून तो एक मानवी वृत्तीचाच अटळ असा भाग आहे. या साहित्याचा तपशील वेगळा असेल, आकार आगळा असेल, पण त्याचे मूलभूत तत्त्व ज्या ग्रामीण वृत्तीने पछाडले आहे ती एक मानवी सहजप्ररेणा आहे. ग्रामीण साहित्याचे वाङ्मयीन मूल्य कलावादी, जीवनवादी अथवा समाजमंथनाद्वारे सिद्ध करणे जेवढे अगत्याचे, तेवढेच ज्या ग्रामीण वृत्तीतून हे साहित्य अंकुरले आहे त्या वृत्तीचे गुणधर्म तपासणे देखील महत्ताचे आहे. मातीचे गुणधर्म जसे रोपात येतात, तद्वत ग्रामीण वृत्तीच या साहित्याला सत्त्व देईल.

ग्रामीण, नागर आणि शहरी ही साहित्यकृतींना लावली जाणारी विशेषणे परस्परविरोधी नाहीत. मुळात भारतीय संस्कृतीचे, जीवनपध्दतीचे, समाजाचे, धर्माचे काही समान धर्म प्रत्येक भारतीयात आहेतच. त्यामुळे वरील तिन्ही विशेषणांनी दाखविली जाणारा आशयधर्म परस्परान्त काही प्रमाणात मिसळणारच आहे.

अनुभवाची घटकसाधने (पात्रे, प्रसंग, घटना, निसर्ग इ.) ग्रामीण जीवनातील असली तरी ते ग्रामीण साहित्यच असू शकेल असे नाही. खानोलकरांचे 'सनई' हे त्याचे उदाहरण आहे. उलट बरीच घटक साधने नागर जीवनातील असूनही ते साहित्य ग्रामीण असू शकते किंवा नागरच असू शकेल असे नाही. यादवांचे 'भाकरीचे झाड', 'जरासंध', ही उदाहरणे म्हणता येतील. भाषा या घटकाच्या बाबतीतही हेच म्हणता येईल.

“ही सर्व घटक-साधने ज्या साध्यासाठी एकत्र येऊन कार्यप्रवण झालेली असतात ती 'हेतुकल्पना ग्रामीण असणे' आवश्यक असते. 'हेतुकल्पना' ग्रामीण नसेल तर 'घटक साधने' ग्रामीण असूनही ते साहित्य ग्रामीणतेस पात्र होऊ शकत नाही”, असे आनंद यादव म्हणतात. उदाहरणार्थ, चि. त्र्यं. खानोलकर

यांची 'सनई' ही कथा. आनंद यादवांच्या मते, निर्मितीच्या अंगाने विचार करता 'हेतुकल्पना' हा साहित्यकृतीचा आत्मा असतो. घटकसाधनांनी निर्माण होते ते या आत्म्याला मूर्तरूपात आणणारे शरीर, घटकसाधने ही साहित्याचे बाह्यरूप साधतात. 'हेतुकल्पनेला' परिपूर्णता आणण्यासाठी हे रूप कार्यप्रवण झालेले असते. म्हणून 'हेतुकल्पना' ग्रामीण असेल तर घटक साधनांना ग्रामीण रंग चढतो. ती नागर वा शहरी असेल तर घटक साधनांना तसा रंग चढतो. 'हेतुकल्पना' खास ग्रामीण जीवनाच्या केंद्रस्थानाकडे जेवढ्या प्रमाणात खेचणारी असेल तेवढ्या प्रमाणात ग्रामीण साहित्यातील ग्रामीणतेच्या वेगळेपणाचे प्रमाण अधिक असू शकणार.

एखाद्या ग्रामीण कथेतील एखादे घटक-साधन कारण नसताना ग्रामीण नसेल तर तेवढ्या प्रमाणात ग्रामीण कथेच्या शारीर भागाची ग्रामीणता उणावते हे मान्य करावे लागते. पण ही ग्रामीणता शहराची आहे, आत्म्याची नव्हे. उदा. व्यंकटेश माडगूळकरांच्या प्रत्येक ग्रामीण कथेचे निवेदन नागर भाषेत असते आणि भास्कर चंदनशिव यांची प्रत्येक ग्रामीण कथा ग्रामीण भाषेतच निवेदन करत अवतरते. त्यामुळे सकृतदर्शनी तिची ग्रामीणता विशेष जाणवते. तेवढ्या प्रमाणात माडगूळकरांच्या कथेची ग्रामीणता सकृतदर्शनी तरी जाणवत नाही.

आजपर्यंतचे मराठी ग्रामीण साहित्य प्रामुख्याने सामाजिक वास्तववादी असले तरी ते आत्मनिष्ठही असू शकते. ना. धों. महानोरांची कविता ग्रामीण रोमँटिक मनाचा आत्मनिष्ठ आविष्कार करणारी आहे. श्रीनिवास कुलकर्णी यांचे 'डोह' आत्मनिष्ठच आहेत. मात्र आत्मनिष्ठा, रोमँटिक वृत्ती ही ग्रामीणतेशी निगडीत असावी लागते, ती नागरवृत्तीकडे झुकून ग्रामीणावर आरोपित होण्याचा धोका नाकारता येत नाही. १९४५ पूर्वीच्या ग्रामीण साहित्यात तसे झालेले आपणास पुष्कळ प्रमाणात दिसून येते. मात्र खानोलकरांच्या 'सनई' कथेतील आत्मनिष्ठा नागर आहे, आणि ती कथाही नागर आहे. त्यामुळे 'आरोपणाचा' धोका इथे टळलेला आहे. श्रीनिवास कुलकर्णी यांची आत्मनिष्ठा ग्रामीण आहे, पण ती पूर्वपरिचित ग्रामीणतेच्या तुलनेने अनोखी आहे.

एखादे मूलतः नागर अथवा शहरी असलेले व्यक्तिमत्त्वही ग्रामीणतेला सामोरे जाऊन ग्रामीण साहित्य निर्माण करू शकते. अनिल अवचटांची 'माणसं' मधील लेखने तशी मानावी लागतात. तसेच मुलतः ग्रामीण असलेले व्यक्तिमत्त्वही नागर वृत्तीला सामोरे जाऊन 'नागर' साहित्यनिर्मिती करू शकते. उदा. खानोलकरांची 'सनई' ही कथा.

'ग्रामीणता' हा लेखकाच्या व्यक्तिमत्त्वाचा भाग मानावा लागतो. ग्रामीण जीवन समजून घेऊन; त्या जीवनाच्या अंगानेच स्वतः त्याविषयीचे आकलन मांडत जाणे, त्या अंगानेच अनुभवांचे आकार शोधणे, अनुभवांची मांडणी करणे, हेच ध्येय समजून जेव्हा साहित्यनिर्मिती होते, तेव्हाच तिच्यात ग्रामीणतेचे (लेखकाच्या व्यक्तिमत्त्वातील) रंग उतरू लागतात. दुसऱ्या भाषेत असे म्हणता येईल की लेखकाची ग्रामीणतेची जाणीव इथे महत्त्वाची असते.

"विज्ञाननिष्ठ संस्कृतीच्या आणि स्वातंत्र्योत्तर काळातील लोकशाहीच्या प्रत्यक्ष प्रभावाने या विकसनशील देशात शहर आणि खेडे यांचे जे परस्परान्वर सर्वांगांनी परिणाम होत आहेत त्यातून 'आधुनिक ग्रामीण साहित्य' निर्माण होत आहे. त्याचा तोंडवळा जुन्या १९६० पूर्वीच्या ग्रामीण साहित्यासारखा दिसत

नाही. त्याचे एक रूप 'भाकरीचं झाड', 'जरासंध' सारख्या यादवांच्या ललित लेखांत अनुभवायला मिळते. ग्रामीण साहित्यात येऊ घातलेली ही नवी, वर्तमान सामाजिक जाणीव आहे."

- डॉ. आनंद यादव

प्रकरण - ६ वे

मराठी ग्रामीण साहित्याची वाटचाल

ललित साहित्य ही एखाद्या व्यक्तीकडून साधली जाणारी निर्मिती आहे. तिचे एक स्वतंत्र विश्व असते, स्वतंत्र तर्कशास्त्र असते. असे असले तरी तिचा वेलविस्तार ही एक जीवनान्तर्गत अशी वस्तुस्थिती आहे. तिच्यामागील प्रेरणा किंवा हेतू, तिच्यातील उपभोग्यता, तिचे अवघे अस्तित्व या साऱ्याच जीवनासापेक्ष गोष्टी आहेत. व्यक्तीकडून निर्माण होणारी साहित्यकृतीही त्या त्या काळातील प्रबळ सामाजिक जाणिवांशी संवादी असते, विरोधी असते किंवा तटस्थ असते.

मराठी ग्रामीण साहित्याचे मुखस्थान हरिभाऊ आपटे या सामाजिक जाणीव जागती ठेऊन लेखन करणाऱ्या लेखकाच्या 'काळ तर मोठा कठीण आला' या कथेत सापडते. तसे मराठी साहित्यातील ग्रामीणतेचा जन्म वास्तव, सामाजिक साहित्याच्या प्रेरणेतून झालेला आहे असे म्हणता येईल. "खेडेगाव, तेथील जीवनपद्धती, तेथील अशा रीती, शेती, तेथील निसर्गाशी, मातीशी असलेला मानवी पण प्रदेशनिष्ठ वैशिष्ट्यपूर्ण संबंध, तेथील एकूण संस्कृतीला लाभलेली काही प्रादेशिक वैशिष्ट्ये, मानवी जीवनाला त्याच प्रदेशानुसार पडलेल्या आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक, ज्ञानाविषयक मर्यादा व त्यातून उद्भवणारे प्रश्न व समस्या इत्यादी गोष्टीनुसार अनुभूतीला लाभलेली वैशिष्ट्ये या कथेत येतात. ती त्या खास ग्रामीण अनुभूतीतून जन्माला येते." ही डॉ. आनंद यादव यांनी ग्रामीण साहित्याची केलेली व्याख्या त्याची जीवनासंबंधिताच स्पष्ट करणारी आहे. भारतासारख्या किंवा महाराष्ट्रासारख्या अर्धविकसित प्रदेशाचे स्वरूप लक्षात घेतले तर तिथे नागर व ग्रामीण असे जीवनाचे दोन ठळक भेद सहजपणे दिसून येतात. ग्रामीण भागास यंत्रसंस्कृतीचा स्पर्श झालेला नाही असे नाही, पण त्या भागावर जी पकड आहे ती कृषिसंस्कृतीचीच आणि त्यातूनच ग्रामीण जीवनाला एक स्वतंत्र चेहरामोहरा प्राप्त झालेला आहे. त्यातूनही बव्हंशी ही कृषिसंस्कृती निसर्गशरण आहे. त्यामुळेच तिथे परंपरानिष्ठ वा संकेतशरणता यांचाच जास्त प्रमाणात आढळ आहे.

ग्रामीण साहित्य, प्रादेशिक साहित्य आणि दलित साहित्य यामध्ये दलित साहित्याची कुळी तिच्यामागील विद्रोही प्रेरणेमुळे वेगळी पडते. ग्रामीण जीवनदर्शनापेक्षा त्या परिसरातील सामाजिक परंपरागत अन्यायाविरुद्धच्या चेतनेची जाणीव त्यात जास्त आहे. किंबहुना ती चेतनाच तिथे महत्त्वाची आहे. यामुळे दलित साहित्याला शहरी पार्श्वभूमीचेही वावडे नाही.

मराठी ग्रामीण साहित्याबाबत नेहमीच असे सांगितले जाते की १९२० नंतर त्याचा खरा प्रसार सुरू झाला. म. गांधींचे 'भारत हा खेड्यांचा देश आहे' हे विधान त्यामागे आहे. त्यांच्या वेळेपर्यंत भारतीय राजकारण व समाजकारण हे प्रामुख्याने शहरांच्या नागरी परिघातच फिरणारे होते. त्यामुळे या क्षेत्रातील जागृतीही तशी नागरसमाजापुरतीच मर्यादित होती. त्याचा परिणाम म्हणून त्या काळातील साहित्याचे कुतूहलविषयही या नागरजीवनाशीच समकक्ष होते. हरिभाऊंची 'काळ तर मोठा कठीण आला' सारखी कथा किंवा धनुर्धारी यांची 'पिराजी पाटील' सारखी कादंबरी असे ग्रामीण जीवनाला स्पर्शणारे साहित्य अपवादभूत

आणि अपघातभूत म्हटले पाहिजे. त्यांचे वेगळेपण आवर्जून नोंदले गेले नाही किंवा त्यांचा एक वेगळी दिशा म्हणून शोध घेण्याचा त्या काळात गंभीर प्रयत्नही झाला नाही.

त्याकाळातील जागृत सामाजिक जाणिवांत ग्रामीण परिसराला फार मोठे स्थान नव्हते. दुष्काळासारख्या आपत्तींच्या निमित्ताने पुढारी मंडळींना गरीब, अडाणी शेतकऱ्यांची आठवण येई आणि तो दुष्काळ एकदा सरला की संध्याकाळी घट्ट्याकडे परतणाऱ्या पाखराप्रमाणे त्यांचे लक्ष पुन्हा नागर-जागृतीकडे झेपावत असे. एकंदरीतच इंग्रजी अमलात नागर व ग्रामीण भागात झालेल्या नव्या विद्येच्या भिन्न व असमान संस्करणाने वाढलेली या दोहोतील जुनी दरी पुढेही रूढावतच गेलेली होती.

म. गांधींनी हा उपेक्षित ग्रामीण परिसर सामाजिक जाणिवेच्या कक्षेत प्रथमच तात्त्विक प्रतिष्ठा देऊन आणला. खेडी सुधारत्याखेरीज देश सुधारणार नाही ही त्यांची भूमिका नेमकी व मर्मग्राही होती. 'खेड्यांकडे चला' ही या दृष्टीने पहिली नुसती घोषणा नव्हती, तर तो एक मंत्रच होता. त्यामुळेच जागृत नागरांच्या डोळ्यात साचलेला ग्रामीण परिसराच्या उपेक्षेचा सारा या दोन शब्दांनी कमी करून टाकला.

या जागृतीचा परिणाम म्हणजेच ग्रामीण परिसराबद्दलचे साहित्य मराठीत निर्माण होऊ लागले. इतकेच नव्हे तर त्याला 'ग्रामीण साहित्य' अशी स्वतंत्र दखलवजा संज्ञाही प्राप्त झाली. वि. स. सुखटणकर, लक्ष्मणराव सरदेसाई इ. सारख्यांच्या 'प्रादेशिक' कथा किंवा रविकिरणमंडळातील कवींच्या 'जानपद' कविता ही या जागृतीचीच अपत्ये. श्री. म. माटे आणि ग. ल. ठोकळ ही या परंपरेतील मातब्बर नावे.

म. गांधींच्या चेतवणीचा या सर्वच ग्रामीण लेखकांवर अगदी गाभ्यापासून गंभीरपणे परिणाम झाला होता किंवा 'ग्रामीण' अनुभूतीची कलात्मक जाणीव त्यांना झालेली होती असे नाही. जागृत होत जाणाऱ्या नव्या व्यापक सामाजिक जाणिवेच्या काठाशी फक्त सहानुभूतीपूर्ण बैठक मारणारे बरेच होते. या काळातील 'फडके युगा' च्या उथळ रंजकतेचा संस्कार त्यांच्या मनावर अंमल गाजवीत होता. त्यांना जाणिवेच्या कक्षेत दाखल झालेल्या ग्रामीण जीवनाच्या (विषयदृष्ट्या) नवतेनेच फक्त मोह घातला. त्यांनी कथा व कवितांच्या द्वारा मोठ्या उत्साहाने हा 'नावीन्याचा' साक्षात्कार खिरापतीसारखा वाटला आणि त्या काळातील 'रंजनप्रेमी' वाचकांनीही तितक्याच उत्साहाने हे कृत्रिम 'नावीन्य' स्वीकारले. या दृष्टीने डॉ. आनंद यादव यांनी ग. ल. ठोकळांना 'ग्रामीण कथेचे फडके' म्हटले ते यथार्थ आहे. आशय, अनुभूती यांसारख्या आंतरिक नाते सांगणाऱ्या विशेषांचा यात ओघानेच अभाव आला आणि विषय, रचना, तंत्र आणि त्यांना 'चटकदार' बनविणे इतकाच प्रकार शिल्लक राहिला. त्यामुळे ग्रामीण साहित्य ही एक 'नावीन्यपूर्ण' अशी फक्त सजावट वा कारागिरी बनून गेली.

सुखटणकर, सरदेसाई किंवा श्री. म. माटे यांचा पंथ थोडा वेगळा दिसतो. त्यांचे लेखन जास्त उघडपणे गांधीप्रणीत नवजागृतीच्या पोटी जन्माला आलेले आहे. त्यांची दृष्टी ग्रामीण जीवनातील 'नावीन्य' वा 'रंजन' पकडू पाहणारी नाही. तीही तशी रोमँटिकच आहे, पण प्रकृतीने जास्त गंभीर आहे. त्यांच्या कथांमागील प्रेरणेत निश्चित असा सामाजिकतेचा अंश आहे. प्रसंगी कणव वा भूतदयेच्या जवळपास जाईल अशी ग्रामीण जीवनाबद्दलची सहानुभूती त्यांच्यात आहे.

ग्रामीण साहित्याबाबत ज्या एका व्यापक सामाजिक जाणिवेची जरूरी आहे त्या जाणिवेचा विचार करताना मराठीत फक्त गांधींच्याच नावाचा उल्लेख केला गेला आहे. १९३५-४० पर्यंतचा काल पाहिला तर

असे दिसते की गांधीजीच्या विचारांनी ग्रामीण भागास जो स्पर्श केला तो प्रामुख्याने राजकीय क्षेत्रांच्या संदर्भातच.

या काळात सामाजिक परिवर्तनाची जाणीव ग्रामीण स्तरापर्यंत नेण्याचे काम, 'सत्यशोधक समाज' ने केले. म. फुले यांच्यानंतर शाहूमहाराज, जवळकर, जेधे, भास्करराव जाधव, शंकरराव मोरे, इ. नेत्यांनी समाजाचा प्रसार व प्रचार हिरीरीने केला. ज्यांच्यात तो केला गेला तो बहुजन समाज नागर नव्हता, खेड्यापाड्यात पसरलेला होता. गांधीजींकडून आलेले राजकीय विचार, सत्यशोधकांकडून आलेले सामाजिक विचार आणि कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी सुरू केलेल्या शाळा या साऱ्यांचा सामायिक परिणाम म्हणजे एक नवे जागृत वातावरण महाराष्ट्राच्या खेड्यापाड्यात तयार होत गेले. ते बेताबेताने झिरपत गेले. त्याचे स्थूल-सूक्ष्म किंवा प्रकट-अप्रकट परिणाम होत गेले आणि लेखकांचीही नवी पिढी उभी राहिली.

१९४७ साली भारताला स्वातंत्र्य मिळाले. व्यक्तिस्वातंत्र्याचे मूल्य घटनेतच समाविष्ट झाले. आपण नुकतेच कुणीतरी नसून एका स्वतंत्र, सार्वभौम समाजाचे, देशाचे घटक आहोत ही जाणीवही व्यक्तिमनात विस्तारू लागली. त्याचाही परिणाम या पिढीच्या निर्मितीमागे होता असे म्हणता येईल.

मग व्यंकटेश माडगूळकरांची ग्रामीण जीवनाचा वास्तव वेध घेणारी मराठी कथा अवतरली. तिला १९४५ नंतरच्या बदलत गेलेल्या मराठी साहित्यविषयक समजुतीचा आधारही मिळाला. त्यांच्या सकस लेखनामुळेच ग्रामीण लेखनाविषयीचा खऱ्या अर्थाने स्वतंत्र टीका प्रपंच सुरू झाला. त्यानंतर ग्रामीण साहित्याचे क्षेत्र झपाट्याने विस्तारत गेलेले दिसते. 'पण लक्षात कोण घेतो' पासूनचा काळ लक्षात घेतला तर असे दिसते की हरिभाऊ, धनुर्धारी, यशवंत, गिरीश, माधव जूलियन, सुखठणकर, सरदेसाई, सातोस्कर, माटे, दिघे इ. सारखे ठळक ग्रामीण / प्रादेशिक लेखक हे उच्चवर्णीय पांढरपेशेचे- म्हणजे जागृत नागर समाजाचे घटक होते. व्यंकटेश माडगूळकरांनंतरचे द. मा. मिरासदार सोडले तर शंकर पाटलांपासून बहुजनसमाजीय लेखक आपले अनुभव व्यक्त करू लागले.

मराठी साहित्यातील जुन्या पिढीने खेड्यातील कुणीतरी रामजी-हौसाबाईला पुढे करून नागर स्वप्नरंजनाची हौस पूरी करून घेतली. ग्रामीण जीवनाशी संबंधित अशा खास गोष्टींची नोंद करून त्यातील तपशील भरून घेतला. त्याचे त्या काळातील नवता-प्रेमाच्या उत्साहात स्वागतही झाले. त्यातल्याच एका लेखक गटाने ग्रामीण परिसराचा कणवेनेच विचार केला. त्यानंतर व्यंकटेश माडगूळकरांनी या रोमँटिझमला वास्तवाच्या पातळीवर आणले. त्यांचा वास्तवाचा वेध बाळबोध नसला तरी एकेरी होता. द. मा. मिरासदारांनी ग्रामीण परिसराच्या आधाराने विनोदी कथा खुलविल्या. ग्रामीण लेखनाला लोकप्रियताही मिळवून दिली.

पण ग्रामीण परिसरातील विशिष्ट अशा मानवी मनाची गुंतागुंत, त्याचे तिथल्या जीवनाशी जुळलेले अनेक पदर, तिथल्या मातीने त्या जीवनाला व माणसाला दिलेली संमिश्र परिमाणे यांची अनेक पातळ्यांवरील अनुभूती आणि त्यांची कलात्मक रूपसिद्धी या पुढच्या टप्प्याला मात्र शंकर पाटील यांनीच प्रथम प्रारंभ केला. त्यांच्या 'भान', 'वळीव', 'ऊन', 'भूजंग' अशी कितीतरी कथा या संदर्भात सांगता येईल. त्यांच्यापासून मराठी ग्रामीण साहित्यातील अन्तर्मुखतेचा कालखंड सुरू झाला असेही म्हणता येईल. या नव्या मार्गाने लेखन करणाऱ्यात (प्रारंभीचे) उध्दव शेळके, रा. रं. बोराडे, चारूता सागर, सखा कलाल अशी काही नावे सांगता येतील. यामध्ये आनंद यादव यांचा उल्लेख वेगळा करावा लागेल.

ग्रामीण जीवनातली सुखदुःखे, चढउतार, स्थितीगती यांचा आविष्कार करणाऱ्या साहित्याला ग्रामीण साहित्य असे म्हटले जाते. असे साहित्य लिहिणारा लेखक ग्रामीण भागात रहाणाराच असला पाहिजे असा काही दंडक नसतो. अर्थात एखादा लेखक पुण्यामुंबईसारख्या शहरात जन्मला, वाढला, पोसला, आयुष्यभर राहिला तर त्याला ग्रामजीवन अपरिचितच राहणार. अनुभूतीचा आविष्कार म्हणजे कलाकृती. या अनुभूतीशी लेखकाने अत्यंत प्रामाणिक असले पाहिजे असे सांगताना मर्हेकरांनी लेखनपूर्व आत्मनिष्ठा व लेखनगर्भ आत्मनिष्ठा यासंबंधीचे विवेचन केले आहे. समर्थ प्रतिभा आणि समृद्ध अनुभवांचे व्यक्तिमत्त्व या दोन गोष्टी एकत्र आल्या, तर समर्थ कलाकृती निर्माण होऊ शकते. परिसराचा संबंध या समृद्ध व्यक्तिमत्त्वाशी येतो. लेखक जेथे जन्मला, वाढला, पोसला, त्या परिसराचा, तिथल्या मातीचा त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या घडणीत महत्त्वाचा वाटा असतो. हे लेखकाचे व्यक्तिमत्त्व त्यांच्या लेखनात प्रतिबिंबित होत असते. त्याचा परिसर हा त्याच्या लेखनाचे एक अविभाज्य अंग होऊन बसते. उदा. व्यंकटेश माडगूळकरांच्या कथांमधील माणदेश किंवा परिसर, त्यांचे लेखन त्या त्या परिसराशी एकरूप झालेले असते. नागरी जीवनापासून दूर असलेल्या परिसरातील जीवन आविष्कृत करणाऱ्या साहित्याला ग्रामीण साहित्य किंवा प्रादेशिक साहित्य म्हणले जाते. परंतु प्रादेशिक ही संज्ञा ग्रामीण या संज्ञेपेक्षा जास्त व्यापक आहे, असे मधु कुलकर्णी म्हणतात.

ग्रामीणतेला वेगळे असे मूल्य असते का? माडगूळकरांच्या कथांमधला माणदेश, आनंद यादवांच्या कथांमधला कागल-कोल्हापूरचा परिसर त्या त्या लेखनात अत्यंत महत्त्वाचा आहे. तो उत्कटपणे, अस्सलपणे आणि कलात्मक पातळीवर व्यक्त झालेला आहे. त्यामुळे इथेच काही वेळेला विचारांची गल्लत होण्याची शक्यता असते. परिसर महत्त्वाचा असतो. पण तो कलात्मक पातळीवर व्यक्त झाला तर. परिसराला स्वतंत्र मूल्य नाही. प्रादेशिकतेला स्वतंत्र मूल्य नाही, हे श्री. ना. पेंडसे यांनी 'रथचक्रा'च्या प्रस्तावनेत म्हटले आहे. ग्रामीणता किंवा प्रादेशिकता कलाकृतीच्या श्रेष्ठकनिष्ठतेचे मूल्य किंवा निकष किंवा कसोटी होऊ शकत नाही.

एखादा वाङ्मयप्रकार विशिष्ट काळात जन्मतो, भरभराटीला येतो. काही काळ लोप पावतो, पुन्हा पुनरुज्जीवित होतो, कदाचित कायमचा लोप पावतो. नाट्यछटेसारखा वाङ्मयप्रकार दिवाकरांनीच जन्माला घातला, लोकप्रिय केला आणि त्यांच्या बरोबरच तो विलयाला गेला.

आतापर्यंत मराठी ग्रामीण साहित्य कविता, कथा, कादंबरी या वाङ्मयप्रकारांतून आविष्कृत झालेले आहे, असे दिसते. त्यातही ग्रामीण कथा बरीच संपन्न अशी वाटते. नाटक, एकांकिका या वाङ्मयप्रकारांकडे ग्रामीण लेखक वळलेले दिसत नाहीत. आत्मचरित्र या साहित्यप्रकाराकडेही ग्रामीण लेखक वळलेला दिसत नाहीत.

निबंध आणि चरित्र हे दोन साहित्यप्रकार मूलतः प्रौढ, गंभीर प्रकृतीचे आहेत. केवळ निवेदनात्मक नव्हे, पण विवेचनात्मक आशयाला जवळ असणाऱ्या या दोन साहित्यप्रकारांतील निर्मिती, ग्रामीण साहित्याच्या संदर्भात, भाषिक अंगाने अडचणीची वाटते. नागरी भाषेतले, पण आशय ग्रामीण असू शकतो. विवेचनात्मक, व्यापक आणि सखोल असा ग्रामीण जीवनातला एखादा आशय अगदी बोली भाषेतूनसुद्धा कादंबरीसारख्या साहित्यप्रकारातून आविष्कृत होणे अशक्य नाही. पण असा प्रयत्न मराठीत अजून झालेला नाही.

मराठीत ग्रामीण साहित्य कथा या वाङ्मयप्रकारातूनच सकसपणे आणि समर्थपणे व्यक्त झालेले आहे. ना. धों. महानोर आणि आनंद यादव हे दोन सन्माननीय अपवाद वगळता सकस ग्रामीण कविता फारशी कुठे आढळत नाही. ग्रामीण जीवनाच्या आकलनाची जाण वाढविणारी कादंबरीही काही अपवाद सोडले तर लिहिली गेली नाही.

प्रकरण - ७ वे

ग्रामीण साहित्याची चळवळ

विविध धार्मिक, राजकीय, सामाजिक, आर्थिक किंवा संमिश्र अशा चळवळींचा संपन्न वारसा आपल्या समाजाला आहे. या चळवळी कधी यशस्वी झाल्या असतील, कधी अपयशी झाल्या असतील अथवा दीर्घकाळ टिकून राहिल्या असतील. बऱ्याचदा चळवळ ही प्रतिक्रियात्मक स्वरूपाची असते. चळवळीचे दीर्घकाळ टिकून राहणे किंवा अल्पकाळ संपणे हे त्या त्या चळवळीच्या मुळाशी असलेल्या प्रश्नांवर, विचारांवर अवलंबून असते. चळवळीला प्राप्त झालेले विचार-सामर्थ्य आणि या विचारांच्या प्रस्थापनेसाठी केलेले प्रयत्न हेही या संदर्भात लक्षात घ्यावे लागतात. वाङ्मयीन चळवळींचा विचार करताना जीवन आणि साहित्य या दोहोंमधील अन्वोन्य संबंध लक्षात घ्यावा लागतो. समाज आणि संस्कृती यांच्या घडणीमधील साहित्याचा वाटा नाकारता येत नाही आणि प्रत्यक्ष जीवनातील स्थिती-गतीचे प्रतिबिंब साहित्यात उमटत असते. कारण साहित्याचा निर्माता साहित्यिक हा सुद्धा समाजघटक असतो. प्रत्यक्ष जीवनात निर्माण होणाऱ्या प्रश्नांच्या अनुषंगाने ज्या चळवळी निर्माण होतात; त्या चळवळींचा आणि साहित्यातील चळवळींचा निकटचा संबंध असतो. समाजात निर्माण होणाऱ्या चळवळींचा साहित्यावर निश्चितच परिणाम होतो. या परिणामामुळे साहित्यिकांची दृष्टी बदलते, ती अधिक व्यापक होण्यास सामाजिक चळवळीही कारणीभूत ठरतात. मग वास्तवाचे झालेले नवे आकलन, नवा अन्वयार्थ जेव्हा साहित्यिक आपल्या साहित्यकृतीद्वारे मांडतो तेव्हा ते साहित्य त्या चळवळीचे साहित्य असते. असे साहित्य एक चांगली कलाकृती म्हणूनही पात्र ठरणे आवश्यक असते. असे जेव्हा घडू लागते, कलात्मक आणि वास्तव चित्रण करणाऱ्या साहित्यकृती पुन्हा पुनः निर्माण होऊ लागतात; तेव्हा एखाद्या वैशिष्ट्यपूर्ण साहित्याची निर्मिती होता होताच तिचे चळवळीत रूपांतर होते.

चळवळीमध्ये अनेकांचा मिळून एक विचार, एक ध्येय, एक आवाज अपेक्षित असतो. जेव्हा अनेकजण एकाचवेळी, सातत्याने अनेक ठिकाणाहून परंतु एकाच दिशेने सारखीच कृती करू लागतात आणि त्या सर्वांचे मिळून एकच उद्दिष्ट किंवा अनेक प्रकारची उद्दिष्टे असतात, तेव्हा ती चळवळ असते. चळवळीमध्ये सातत्याची, चैतन्याची आवश्यकता असते. चळवळीला एक किंवा अनेक नेते असून शकतात. तरीही चळवळीचे खरे नेतृत्व विचारच करीत असतो. यादृष्टीने दलित साहित्याची चळवळ, स्त्रीवादी साहित्याची चळवळ, लघुनियतकालीकांची चळवळ यांचा अभ्यास करता येईल.

लौकिक जीवनामध्ये घडणाऱ्या घटना व साहित्यातून व्यक्त होणारे जीवनानुभव यांचा कार्यकारण संबंध असतोच. ते नाकारता येत नाही. उदा. दलित चळवळीचा जन्म दलितांना परंपरेने भोगाव्या लागणाऱ्या अशा समाजव्यवस्थेच्या विरोधा-विद्रोहातून झाला. या चळवळीची बौद्धिक-प्रतिक्रिया म्हणजेच दलित साहित्याची चळवळ. याप्रमाणेच स्त्री-साहित्याची चळवळ निर्माण झाली. ही उदाहरणे व दृष्टीकोण

लक्षात घेऊन ग्रामीण माणसांच्या जाणवा, त्यांचे प्रतिक्रियात्मक दर्शन घडवणाऱ्या अभिव्यक्तींची चळवळ म्हणजे ग्रामीण साहित्याची चळवळ होय.

ग्रामीण साहित्याची चळवळ ही एक साहित्यविषयक चळवळ आहे. ती जेवढी साहित्यविषयक चळवळ आहे तेवढीच सामाजिक आणि सांस्कृतिक चळवळही आहे. विस्थापित ग्रामीण माणसांच्या भाव-भावना, त्यांची व्यथा-वेदना आणि समस्या यांना मुखर करणाऱ्या, त्यावर उपाय शोधणाऱ्या साहित्यिकांची ही चळवळ आहे. १९२० साली लो. टिळकांचे निधन झाले. भारतीय राजकारणात म. गांधींच्या नेतृत्वाचा उदय झाला. त्यांनी भारतीय राजकारणाला आणि पर्यायाने स्वातंत्र्याच्या लढ्याला एक नवी दिशा दिली, गती दिली. ही चळवळ देशाच्या सर्व भागापर्यंत आणि समाजाच्या सर्व स्तरांपर्यंत नेण्यासाठी ती त्यांनी खेड्यापाड्यांपर्यंत पोहोचवली. परिणामतः सर्व राजकीय व सामाजिक कार्यकर्त्यांचे लक्ष खेड्यांकडे गेले. त्यांची वर्दळ व कार्य खेड्यांतून सुरू झाले. या घटनेचा परिणाम साहित्यावरही झाला. साहित्यिकांचे लक्ष खेड्यांकडे गेले. ते आपल्या साहित्यातून त्यांच्या कल्पनेतील खेडे चित्रित करू लागले. परंतु त्यांच्या या प्रकारच्या साहित्यावर शहरी, भोगवादी, रंजनवादी लेखकांच्या साहित्याचा प्रभाव होता. त्यामुळे वास्तवातील खेडे, तेथील जीवन यांचे खरेखुरे दर्शन त्या साहित्यातून घडत नव्हते. साहित्यामधून अवतरणारे हे खेडे व जीवन काल्पनिक, कृत्रिम व मनोरंजक असे होते.

ही कोंडी फोडण्याचा प्रयत्न १९४० च्या सुमारास मराठीमध्ये झाला. श्री. म. माटे यांनी ग्रामीण भागातील 'उपेक्षितांचे अंतरंग' त्यांच्या कथांमधून सांगण्याचा प्रयत्न केला; तर वी. रघुनाथ यांनी त्यांच्या साहित्यामधून त्या काळातील निजामी राजवटीमध्ये भरडून निघणाऱ्या ग्रामीण-शोषित माणसांच्या दुःखी जीवनाचे दर्शन घडविले. १९४६ च्या सुमारास साहित्याच्या किंवा विचारांच्या बाह्य दडपणातून मुक्त होऊन स्वतःच्या लेखक व्यक्तिमत्वाशी प्रामाणिक राहण्याचे भान प्रकट करणारे साहित्य मराठीमध्ये लिहिले जाऊ लागले. या काळामध्ये ग्रामीण साहित्याचे व्यंकटेश माडगूळकर, शंकर पाटील, रणजित देसाई इत्यादी लेखन करणारे लेखकही हेच करीत होते. परंतु मराठी साहित्याच्या क्षेत्रात ठळक व स्पष्ट सामाजिक आशयाचा बदल १९६० च्या नंतरच जाणवू लागला.

स्वातंत्र्योत्तर काळात देशात लोकशाही आली. व्यक्ति-स्वातंत्र्य आणि मतदान यामुळे देशाच्या सत्तेच्या राजकारणात आपणही सहभागी होऊ शकतो याची जाणीव सर्वसामान्य माणसाला झाली. देशाच्या विकासाच्या दृष्टीने काही कल्याणकारी योजना शासनाने आखल्या. नव्या शैक्षणिक धोरणांमुळे, सवलतींमुळे तळागाळातील आणि आजपर्यंत शिक्षणापासून वंचित राहिलेला समाज शिकू लागला, शिक्षणामुळे जागृत होऊ लागला. त्याला आत्मप्रतिष्ठा आणि स्वतःची अस्मिता यांचे भान येऊ लागले. या सर्वांचा परिणाम साहित्य क्षेत्रावर होऊन तेथेही संक्रमण घडणे स्वाभाविक होते. या दृष्टीनेच आजवर मराठी साहित्यात जे प्रकट होत नव्हते असे जीवनानुभव आणि जाणवा प्रकट होऊ लागल्या. १९६० नंतर विशेषतः १९६५ च्या सुमारास या प्रकारचे जीवनानुभव आणि जाणवा अधिक जोमाने मराठी साहित्यातून प्रकट होऊ लागल्या. आपापल्या प्रादेशिक, ग्रामीण बोली भाषांतून आविष्कृत होणारे हे जीवनानुभव होते. त्याचप्रमाणे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, म. जोतिराव फुले आणि काही प्रमाणात मार्क्सच्या विचारांचेही अधिष्ठान होते.

१९६७ साली दलित साहित्य चळवळ सुरू झाल्यानंतर जवळपास एक तप उलटून गेल्यावर १९७५ च्या आसपास ग्रामीण साहित्याची चळवळ उदयाला आली. स्वातंत्र्योत्तर काळात जे दुष्काळ आले

त्यांपैकी १९७२ साली आलेला दुष्काळ विशेष जाणवला, या दुष्काळाने खेड्यांची वाताहात झाली. सामान्य शेतकरी, शेतमजूर, छोटे-छोटे उद्योग व व्यवसाय करणारे आणि एकूणच श्रमजीवी-कष्टकरी माणसांचे हाल झाले. शासनाने या काळात खडी केंद्रे, रस्ते बांधणी व रस्ता दुरूस्ती, छोटे-मोठे तलाव व कालवे यासारखी कामे मुद्दाम काढून सर्वसामान्य व कष्टकरी माणसांना जगवण्याचा प्रयत्न केला. परंतु नैसर्गिक आपत्तीबरोबरच या शासकीय यंत्रणेतील भ्रष्ट व मुजोर कर्मचारी आणि मुकादम यांच्या तावडीत ही ग्रामीण माणसे सापडत होती. ग्रामीण भागात आणि बहुजन समाजात, समाजाच्या निम्नस्तरात जन्मलेला संवेदनशील, सर्जनशील तरूण लेखक हे सर्व नुसतेच पाहत होता असे नाही, तर कमी-अधिक प्रमाणात त्याच्या स्वतःच्या कुटुंबियांच्या वाट्याला आलेले अनुभव टिपीत होता. दलित साहित्याच्या रूपाने जे लिहिले जात होते ते तो पाहत होता. यातूनच त्याला जाणवणारे ग्रामीण शोषित माणसाच्या मनाचे ताणतणाव आणि दुःखभोगी जीवन त्याच्या हातून चित्रित होऊ लागले. अशा प्रकारचे लेखन करणाऱ्या लेखकांना आपापल्यापरीने एकत्र आणण्याचा प्रयत्न आनंद यादव, चंद्रकुमार नलगे, रा. रं. बोराडे करित होते. पत्र व्यवहार, महाविद्यालयीन शिबिरे, चर्चासत्रे या माध्यमातून हे प्रयत्न होत होते. परंतु १९७७ साली भारती विद्यापीठाच्या सहकार्याने डॉ. आनंद यादव यांनी ग्रामीण साहित्यिकांचा जो पहिला मेळावा घेतला, तो पुढील ग्रामीण साहित्य चळवळीचा प्रारंभ ठरला. नंतरच्या काळात पुणे येथेच पुन्हा दुसरा ग्रामीण साहित्यिकांचा मेळावा भारती विद्यापीठाच्या सहाय्यानेच आनंद यादव यांनी आयोजित केला. नंतर मेळावे, संमेलने, कथा स्पर्धा, कार्य-शाळा, शिबिरे, चर्चा-सत्रे विविध ठिकाणी व एकामागोमाग एक होत राहिली.

नंतरच्या काळात ही चळवळ स्थिरावली. ग्रामीण माणूस आणि ग्रामीण साहित्य यांच्याकडे बघण्याचा दृष्टीकोण बदलण्यासाठी या चळवळीने प्रयत्न केले आहेत. ग्रामीण माणूस आणि त्याचे जीवन हे केवळ विनोदाचे, रंजनाचे विषय नाहीत हे दाखवून, पटवून दिले आहे. ग्रामीण साहित्याची टिंगल किंवा हेटाळणी थांबवून त्याकडे गांभीर्याने बघण्याची गरज प्रतिपादन केली आहे. मुख्य म्हणजे या चळवळीने ग्रामीण साहित्याच्या निर्मितीकारांना आत्मभान दिले. त्याच्या ठिकाणी एक प्रकारचा आत्मविश्वास निर्माण केला. त्यामुळे वर्तमान ग्रामीण दर्शन घडविणारे, वास्तववादी ग्रामीण साहित्य निर्माण होण्यास गती प्राप्त झाली आहे. ग्रामीण माणसाची वंचना थांबवून त्याचे सर्व परीने शोषण थांबले पाहिजे हे सूचित करणारे जे ग्रामीण साहित्य पुढे निर्माण झाले; आणि होत आहे; त्याच्या मुळाशी ग्रामीण साहित्य चळवळीने दिलेली वैचारिक बैठक आहे.

डॉ. आनंद यादव, प्राचार्य रा. रं. बोराडे, डॉ. द. ता. भोसले, डॉ. नागनाथ कोत्तापल्ले, प्रा. भास्कर चंदनशिव, डॉ. वासुदेव मुलाटे इत्यादींनी ग्रामीण साहित्य आणि ग्रामीण साहित्याची चळवळ यांच्या अनुषंगाने ग्रंथ निर्मिती करून चळवळीच्या कार्याला गती देण्याचा, चळवळीची भूमिका व उद्दिष्टे मांडण्याच्या, चळवळी संबंधीचा वैचारिक गोंधळ दूर करण्याचा प्रयत्न केला. अशाच प्रकारचे स्फुट स्वरूपाचे लेखन विविध वैचारिक व समीक्षात्मक ग्रंथांमधून आणि नियतकालिकांमधून प्रा. रा. ग. जाधव, प्रा. य. वा. वडस्कर, डॉ. जनार्दन वाघमारे, प्रा. गो. म. कुलकर्णी, डॉ. चंद्रकांत बांदिवडेकर, डॉ. हातकणंगलेकर, डॉ. सुभाष सावरकर, प्रा. जयंतकुमार बंड, प्रा. मोहन पाटील, डॉ. श्रीराम गुंदेकर, डॉ. रवींद्र ठाकूर, डॉ. एस. एम. कानडजे इत्यादी जुन्या-नव्या विचारवंतांनी व समीक्षकांनी केले आहे.

ग्रामीण साहित्य चळवळीच्या विचारांचा प्रमुख आधार म. फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि मार्क्स यांच्या तत्त्वज्ञानाचा समन्वय घालणारे तत्त्वज्ञान आहे. इतर अनेक सामाजिक सुधारकांचे, विचारवंतांचे विचारही या चळवळीने स्वीकारले आहेत.

“ग्रामीण साहित्याची चळवळ ही भारतीय संस्कृतीचा तत्त्वज्ञानात्मक गाभा आधुनिकतेच्या दिशेने कसा विकसित होईल व संवादी राहील यादृष्टीने प्रयत्न करणारी चळवळ आहे. त्या हेतूनेच ही चळवळ जुन्यातील जे कालबाह्य झालेले आहे, ते सोडून देणारी आहे; तसेच नव्यातील कालसंदर्भाने अजून जे साहित्यात येऊ शकलेले नाही; ते त्यात आणू पाहणारी आहे.”

- डॉ. आनंद यादव

आपला देश हा खेड्यांचा देश आहे. आजही येथील पंचाहत्तर टक्के जनता खेड्यापाड्यातूनच राहते. या खेड्यापाड्यामधून युगानुयुगे आपली लोकपरंपरा; लोकसंस्कृती व लोककला यांची समृद्धी झाली. आपली समाजव्यवस्थाही या खेड्यांवरच आधारलेली आहे. म्हणून या खेड्यापाड्यातील ग्रामीण माणसाला केंद्रस्थानी ठेवूनच आपण येथील समाजाचा, संस्कृतीचा आणि कला-साहित्याचा विचार केला पाहिजे. ग्रामीण विभाग म्हणजे केवळ खेडी असलेला विभाग नव्हे; तर निसर्गाच्या साधनसंपत्तीवर आणि शेतीनिष्ठ जीवन-पद्धतीत ज्यांची उपजीविका चालते असे खेड्यातील, खेड्याच्या भोवतीचे, राना-वनातील, भटके असे सर्व लोक जेथे राहतात असा सर्व विभाग होय. या विभागातून उपजीविकेसाठी शहरात जाणारे व तेथे कामधंदा करणारे परंतु मुळच्या आपल्या खेड्याशी प्रत्यक्ष किंवा मानसिक पातळीवर संबंध ठेवणारे जनसामान्य ग्रामीण या संज्ञेत समाविष्ट आहेत.

ही ग्रामीण जनता जी साधनसंपत्ती निर्माण करते तिचा एकूण राष्ट्रीय उत्पन्नात सर्वाधिक वाटा असतो. यामुळे या देशातील कोणतेही प्रश्न आणि समस्या, येथील सुधारणा आणि विकास, देशाचे एकूण भवितव्य इत्यादींचा विचार करताना या ग्रामीण जनतेला, तिच्या सामाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक, आर्थिक स्थितीला व प्रश्नांना केंद्रस्थानी मानून विचार झाला पाहिजे, अशी ग्रामीण चळवळीची भूमिका आहे. म्हणून एकूणच मराठी समाज सुधारकांच्या आवश्यक त्या तत्त्वांचा समन्वय साधून संपूर्ण समाजाची पुनर्मांडणी ग्रामीण साहित्य चळवळ करू इच्छिते. या पुनर्मांडणीमध्ये शहरे व शहरांमधील सर्व प्रकारचे उद्योगधंदे, विविध समाजोपयोगी संस्था, शिक्षण व्यवस्था, सुधारणा यांची दिशा ग्रामीणांच्या विकासाकडे नेणारी असली पाहिजे अशी ग्रामीण साहित्य चळवळीची धारणा आहे.

“ग्रामीण साहित्य चळवळ ही संस्कृतीवर्धनाच्या कायचिच एक अंग आहे. यात जनसामान्यांतील मुक्यांना बोलके करणे, त्यांच्या ठिकाणी असलेल्या गुणविशेषांच्या विकासाला साहाय्य करणे, त्यांना आत्मप्रत्यय आणून देणे, हे या चळवळीची उद्दिष्टे आहे. ग्रामीण साहित्य चळवळीला मूलतः काही एक व्यापक वैचारिक अधिष्ठान आहे, तिला एक तात्त्विक बैठक आहे. तथापि ती एका विशिष्ट तत्त्वज्ञानावर सांप्रदायिकपणे उभारलेली नाही.”

- गो. म. कुलकर्णी

ही चळवळ कोणताही पारंपारिक धर्म, पंथ, जात, वर्ण-वर्ग, स्त्री-दास्य, गुलामगिरी, विषमता आणि त्यावर आधारित असलेल्या कोणत्याही संस्था, संघटना यांच्या विरोधात आहे. समता, स्वातंत्र्य,

बंधुता, आधुनिकता, विज्ञाननिष्ठा, लोकशाही आणि मानवता ही आधुनिक युगाची मूल्ये ही चळवळ जतन करू इच्छिते. ही मूल्ये मानणारे, त्यांचा विकास करू पाहणारे, त्यासाठी संवाद घडवू शकणारे, त्यांना पूरक असलेले असे सर्व विचार या चळवळीने स्वीकारलेले आहेत. असे विचार मांडणारे विचारवंत मग ते भारतीय असोत किंवा नसोत त्यांचे संपूर्ण अथवा अंशात्मक विचार व तत्त्वज्ञान यांचा स्वीकार ही चळवळ वेळोवेळी करून पुनर्मांडणीचा विचारप्रवाह काळाशी सुसंगत, प्रवाही, गतिमान व विकसनशील ठेवू इच्छिते.

या चळवळीला विद्रोहाचे वावडे नाही. परंतु या चळवळीला विधायक स्वरूपाचा, विवेकपूर्ण नवी मांडणी करणारा विद्रोह हवा आहे. असा विद्रोह १९८५-९० च्या काळापासून कथा कादंबऱ्यांमधून प्रकट होऊ लागलेला आहे. मुळात या चळवळीची भूमिका नकारात्मक नाही. विशेषतः विधायक, उत्क्रांतीवादी, विकसनशील व अनेकाभिमुख विचारांची ही चळवळ आहे. समाज आणि साहित्य यांचा अपरिहार्य असलेला विविधांगी संबंध ही चळवळ सांगू पाहतो. साहित्य हे विचारांच्या प्रचार-प्रसारांचे केवळ किमयागार साधन नाही. साहित्य म्हणजे संवेदना, भावना, कल्पना, चिंतन, विचार, काव्य-नाट्य-विनोद इत्यादी विविध घटकांच्या एकात्म अनुभवांचे सौंदर्य घडविणारी व नवनवोन्मेषशाली प्रतिभेचा जिवंत स्पर्श असलेली जीवनानुभवनिष्ठ कला आहे; याचे भान ही चळवळ देऊ इच्छिते. साहित्यपणाला मोडीत न काढता साहित्याने अपेक्षित दिशेने समाज प्रबोधनाची आणि परिवर्तनाची जीवननिष्ठ सुजाण भूमिका स्वीकारावी असे या चळवळीला वाटते.

“ग्रामीण साहित्याची चळवळ संबंध महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक व वाङ्मयीन पातळीवर शोध घेणारे साहित्य निर्माण करू पाहणारी चळवळ आहे... या चळवळीने म. ज्योतिबा फुले, लोकहितवादी, न्या. रानडे, सुधाकरकर्ते आगरकर, महर्षी वि. रा. शिंदे, विद्वाननिष्ठ व समाजप्रवर्तक वि. दा. सावरकर, डॉ. बाबसाहेब आंबेडकर, म. गांधी तसेच समाजवादी विचारप्रवाह, सर्वोदयवादी विचारप्रवाह आणि महर्षी धों. के. कर्वे, छत्रपती शाहू महाराज, कर्मवीर भाऊराव पाटील यांच्या बहुजन समाजविषयक कार्याची दिशा इत्यादींमधील अनेक विचार अंश आत्मसात करून तिने आपला विचार व्यूह आकाराला आणलेला आहे. या सर्वांचे ऋण ती मानते, त्यातील काहींचे ती अधिक मानते. ”

- डॉ. आनंद यादव

“ग्रामीण साहित्य चळवळीनं आमच्या व आमच्या नंतरच्या पिढीतल्या ग्रामीण साहित्यिकांना दिशा देण्याचं मोलाचं काम केलेलं आहे. ग्रामीण साहित्य चळवळ सुरू होण्याआधी प्रत्येक ग्रामीण साहित्यिक सुटा सुटा एकटा होता. ग्रामीण साहित्य चळवळीनं ग्रामीण साहित्यिकांना एकत्र आणलं. त्यांना एका विशिष्ट सूत्रात गोवलं. त्यांच्यात समुहाचं बळ निर्माण केलं. त्यांचं अस्तित्व नाकारणं अवघड केलं. ग्रामीण साहित्य हा मराठी साहित्याचाच एक प्रवाह आहे, केवळ प्रवाह नाही, तर प्रमुख प्रवाह आहे, हे ग्रामीण साहित्य चळवळीनं मान्य करायला भाग पाडलं. ग्रामीण साहित्य चळवळीनं ग्रामीण साहित्यिकांना प्रतिष्ठा दिली. आत्मसन्मान दिला. त्यांना स्वत्वाची जाणीव करून दिली. ग्रामीण साहित्य चळवळीचं हे कार्य निश्चित मोलाचं आणि ऐतिहासिक आहे.”

- प्राचार्य रा. रं. बोरडे

ग्रामीण साहित्याची चळवळ ही एक व्यापक चळवळ आहे. यापूर्वी म्हटल्याप्रमाणे ग्रामीण शोषित माणूस हा तिचा केंद्रबिंदू आहे. म्हणून त्याच्या मुक्तीसाठी, उन्नयनासाठी ती कटिबद्ध आहे. समाजातील

दैन्य, दास्य, दुःख, अज्ञान यांच्या निःपातासाठी तिचा जन्म आहे. ती शहराविरुद्ध, शहरी माणसाविरुद्ध नाही. ती शहरी माणसाकडून ग्रामीण माणसाच्या होणाऱ्या शोषणाविरुद्ध आहे. त्याचप्रमाणे खेड्यातील सामंतशाहीच्याही ती विरोधात आहे. धर्म-वर्ण-वर्ण-जात-पंथ-पक्ष निरपेक्ष अशी ती आहे. ती केवळ शेतकऱ्यांचे जीवन चित्रित करणाऱ्या लेखकांची, त्याचे हित बघणाऱ्या एखाद्या विशिष्ट जाती गटाची नाही; तर ग्रामीण भागातील खेड्यातील सर्व समाज घटकांच्या उत्कर्षासाठी आहे.

“ग्रामीण साहित्याला एक निश्चित अशी वैचारिक बैठक आहे; पण ती ताठर स्वरूपाची नाही. ग्रामीण साहित्याच्या चळवळीला तसेच अनुभवसृष्टीला आवर्त उत्पन्न होईल असे या अधिष्ठानाचे स्वरूप नाही आणि हे चळवळीच्या विकासाच्या दृष्टीने चांगलेच आहे. कृषीनिष्ठ संस्कृतीशी निगडित असलेला कोणताही विषय या साहित्याचा कक्षेत येऊ शकतो. एवढेच नव्हे तर वर्णश्रेष्ठत्व, वर्णवर्चस्व, ग्रामीण संस्कृतीचे वेगळेपण आणि पारंपारिक वळण; सामाजिक आणि आर्थिक विषमता; भूक, दारिद्र्य, शोषण आणि अज्ञान यामुळे ग्रामीण जीवनात निर्माण होणाऱ्या भावभावना त्यातून व्यक्त होऊ शकतात. बदलत्या ग्रामीण जीवनाची स्थित्यंतरेही ग्रामीण साहित्याचा विषय होऊ शकतो. म्हणून हे या साहित्याचे आधिष्ठान मानावे लागते. किंबहुना म. फुले यांनी जो विचार सांगितला, जो कार्यक्रम दिला नि दिशा दाखविली ती ग्रामीण साहित्याचा प्रेरणास्रोत म्हणावयास हरकत नाही. अगदी सुभाषितवजा अशा सूत्रामध्ये जर ग्रामीण साहित्याचे अधिष्ठान सांगावयाचे झाले तर ते अज्ञान, अधर्म, विषमता आणि शोषण या शब्दात सांगता येण्यासारखे आहे.”

- डॉ. द. ता. भोसले

ग्रामीण साहित्यात अजूनही आलेला नाही असा बराच मोठा अनुभवांचा प्रदेश आहे. खेड्यातील जीवन हे प्रामुख्याने कृषिकेंद्रित जीवन आहे. परंतु आज खेड्यातून भौतिक पातळीवर होणाऱ्या सुधारणा आणि बदल लक्षात घेतले तर पारंपारिक खेडे आज नष्ट होत आहे असे दिसेल. अशा संक्रमण अवस्थेतील तेथील समाज जीवन यांचे चित्रण आज ग्रामीण साहित्यातून येते आहे. पण आणखी मोठ्या प्रमाणावर येणे आवश्यक आहे.

ग्रामीण साहित्याच्या चळवळीला वाहून घेणारी ‘गावरान,’ ‘रानमळा’ सारखी नियतकालिके जन्माला आली, ‘साहित्य शिवार,’ ‘दक्षिण महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका,’ ‘अक्षर वैदर्भी,’ यासारखी नियतकालिकेही ग्रामीण साहित्याला व तद्विषयक नव्या विचारांना आवर्जून स्थान देतात. ‘बळीराजा’ या मासिकानेही काही काळ ग्रामीण साहित्याला भरपूर प्रसिद्धी दिली होती. ‘विचार भारती’ या पुण्याच्या भारती विद्यापीठाच्या नियतकालिकाने काही काळ ग्रामीण साहित्य चळवळीचे मुखपत्र म्हणूनच भूमिका पार पाडली होती. या मासिकाने पूर्वी वेळोवेळी ग्रामीण कथास्पर्धा आयोजित केल्या होत्या. पुण्यातील ‘दैनिक तरूण भारत’ नेही अनेक दिवस डॉ. द. ता. भोसले यांची ‘पार आणि शिवार,’ ‘चावडीवरचा दिवा’ यासारखी ग्रामीण सांस्कृतिक जीवनाचे दर्शन घडविणारी व त्या संस्कृतीतील बदल दर्शविणारी सदरे चालवून ग्रामीण विभागातील वाचकवर्गाला आत्मशोध घेण्यास मदतच केली आहे. नव्या वाङ्मयविषयक विचारांना या चळवळीने जोराची चालना मिळाली.

“ग्रामीण साहित्याची चळवळ ही संबंध महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक व वाङ्मयीन जीवनाचे प्रबोधन घडवून उद्याच्या एकसंध मराठी समाजासाठी व्यापक अनुभवांचा वाङ्मयीन पातळीवर शोध घेणारे साहित्य निर्माण करू पाहणारी चळवळ आहे.”

- डॉ. आनंद यादव

खेड्यांचे आधुनिकीकरण ही काळाची गरज आहे. ती भौतिक समृद्धीची वाट आहे. तेव्हा त्याच्या मार्गातील अडथळे दूर करून ते झपाट्याने व्हावे; ही भूमिका दिसते. आधुनिकीकरण ग्रामीण जीवनरीतीला विचलित करणारे आहे. खेड्यांचा विकास देशी जीवनपद्धतीशी सुसंगत असाच व्हावा ही दुसरी भूमिका आहे. या दोन्हीतील आपली निवड ग्रामीण साहित्यिकांनी स्पष्टपणे सांगितलेली नाही. ‘आधुनिक’, ‘नागर’ आणि ‘ग्रामीण’ यांचे परस्परसंबंध ठरविल्याशिवाय त्यांचे अर्थ निश्चित करता येऊ नयेत अशी आजची स्थिती आहे. त्यावरच उद्याच्या साहित्यातील ‘ग्रामीणते’ चे स्वरूप ठरणारे आहे.

प्रकरण - ८ वे

१९६० पूर्वीची मराठी ग्रामीण कविता

ग्रामीण कविता म्हणजे ग्रामीण संवेदनशीलतेने घडविलेली कविता. कलावंतांची संवेदनशीलता म्हणजे अनुभव घेण्याची त्यांची पद्धती. बाह्य वास्तव, सभोवताली घडणाऱ्या घटनांच्याबद्दल प्रतिक्रिया देणारी संवेदनशीलता अनुभवाबद्दल विशिष्ट जाणीवा निर्माण करत असते आणि त्या कवितेच्या बुडाशी असतात. ग्रामीण कवितेमध्ये बाह्य वास्तव हे खेडे, निसर्ग आणि पारंपरिक मूल्ये यांतून घडलेले ग्रामजीवन आहे आणि त्यात आकाररूपाला आलेली संवेदनशीलता त्या जीवनातील अनुभवाविषयीच्या प्रतिक्रिया देत असते. अशा कवितेच्या निर्मितीच्या बुडाशी असलेली संवेदनशीलता ही ग्रामीण संवेदनशीलता आहे आणि अशी कविता ग्रामीण आहे, असे स्थूलमानाने म्हणता येईल. म्हणजेच केवळ बोलीभाषेत लिहिलेली कविता म्हणजे ग्रामीण कविता नव्हे किंवा केवळ निसर्गविषयक जाणवा व्यक्त करणारी कविता म्हणजेही ग्रामीण कविता नव्हे.

मराठी ग्रामीण जीवनाचे प्राचीनतम चित्र लोकसाहित्य आणि अनेक ज्ञात अज्ञात कवींनी घडविलेल्या 'गाथासप्तशती' या काव्यग्रंथात रेखाटलेले आहे. 'गाथासप्तशती'तून दोन हजार वर्षापूर्वीचा ग्रामीण मराठी माणूस, त्याच्या महत्वाकांक्षा, स्वप्ने, त्याचे शृंगारजीवन व एकूणच तो जगत असलेल्या वास्तवाचे चित्र आलेले आहे. हे चित्र मराठी ग्रामीण कवितेची पूर्वपरंपरा म्हणावयास हरकत नाही, असे विश्वास जहागिरदार (म.सा.प. जुलै-डिसें. १९८०) म्हणतात.

आधुनिक मराठी काव्यमध्ये 'राजा शिवाजी' या काव्यात कुंटे यांनी सहेतुक बोलीभाषेचा वापर केलेला आहे. भा. रा. तांबे यांच्या 'गुराख्याचे गाणे', 'दुष्काळानंतर सुकाळ', 'रासमंडळ गोपिचंदन' यांसारख्या काही कवितांमधून येणारे ग्रामीण वास्तव हा मराठी जानपद काव्याचा प्रारंभ मानला जातो. गिरीशांची 'भलरी' ही कविता ग्रामीण जीवन, ग्रामीण बोलीतून चितारणारी पहिली कविता आहे. चंद्रशेखरांचे 'काय हो चमत्कार' आणि गिरीशांचे 'आमराई' ही दोन्ही खंडकाव्ये ग्रामीण जीवनातील माणसांवर लिहिलेली आहेत. आणि १९३३ साली प्रसिद्ध झालेल्या 'सुगी' या प्रातिनिधिक कवितासंग्रहात जानपदगीते लिहिणाऱ्या समकालीन कवींचे आणि त्यांच्या कवितेचे प्रतिनिधिक दर्शन घडते.

१९२० नंतर केशवसुत परंपरेचा प्रभाव पुसून काढणारी आणि तांब्यांच्या कवितेतील अनेक वैशिष्ट्यांचे अनुकरण करणारी काव्य परंपरा रविकिरण मंडळाच्या रूपाने पुढे आली. रविकिरण कवींची कविता सामान्य माणसाच्या जीवनाचे, वास्तवाचे एक मर्यादित दर्शन घडवणारी आणि या वास्तवाच्या आवरणात दिवास्वप्नात्मक रंजन करणारी असल्यामुळे ती प्रचंड लोकप्रिय झाली.

१९३० नंतरच्या सुमारास महात्मा गांधींनी 'खेड्याकडे चला' हा संदेश देली आणि त्याचे स्वागत मध्यमवर्गीय लेखकांनी एका विशिष्ट पद्धतीने केले. विषयांची विवंचना असलेल्या कवींना तर जानपद गीताचा तिळाच उघडून देण्यात आला. यशवंत आणि गिरीश यांनी लिहिलेल्या जानपद गीतानंतर पां.श्रा.गोरे, वि. भि. कोलते, के. नारखेडे आदी कवींची एक पिढीच निर्माण झाली.

चंद्रशेखर, यशवंत, गिरीश हे ज्या काळात कविता लिहित होते तो कालखंड ना. सी. फडके यांच्या प्रभावाचा कालखंड आहे. समकालीन वास्तवापासून दूर जाणारे, स्वप्नरंजनात्मक साहित्य सगळ्याच वाङ्मयप्रकारांमध्ये लिहिले जात होते. रविकिरण मंडळाची कवितासुद्धा वास्तवाच्या भल्याबुऱ्यासह त्यांचा तटस्थपणे स्वीकार करून लिहिली जात नव्हती. तर फडक्यांप्रमाणेच वास्तवाच्या मुखवट्यातून ती एक प्रकारचे स्वप्नरंजन करते. रोमँटिसिझम हेच एकंदरीत या कालखंडाचे वैशिष्ट्य म्हणून जाणवते.

यशवंतांच्या 'न्याहारीचे गाणे' आणि 'प्रेमाची दौलत' या दोन कवितांच्या मध्ये ग्रामीण जीवनातला बाह्य तपशील आलेला असला तरी या दोन्ही कवितांमध्ये प्रेमाचेच रोमँटिक चित्रण आहे. 'न्याहारीचे गाणे' या कवितेत भल्या पहाटे शेतावर गेलेल्या नवऱ्यासाठी न्याहारी घेऊन जाणारी बायको मैत्रिणीला तिचा वेग वाढवण्यास सांगते आहे. कारण तोपर्यंत कामात गढून गेलेल्या नवऱ्याच्या हाताने नांगराचे बैल सुटले की त्याची नजर तिला शोधायला लागेल. न्याहारी केल्यानंतरही घामान डबडबलेलं त्याचं तोंड तिला फिरफिरून पहावेसे वाटते. एकंदरीत, कष्ट, रांगडेपणा, निसर्गसान्निध्य, प्रियदर्शन आणि प्रेम यांचे एक रोमँटिक चित्र यशवंतांनी ग्रामीण तपशिलाच्या सहाय्याने रेखाटले आहे.

'आमराई' हे १९२८ साली प्रसिद्ध झालेले गिरीशांचे खंडकाव्य. 'आमराई' ही शेतकरी वर्गाच्या स्थितीवर लिहिलेली एक संसारकथा आहे. परंतु हे खंडकाव्य मुख्यतः प्रेमकथाच आहे. प्रेमाची परिणती विवाहात झाल्यानंतर दोन वर्षांनी मुरार चैनबाजीच्या आहारी जातो. जत्रा, तमाशा, दारू यांच्यापायी वहावत जातो. आणि शेवटी निष्कांचन होतो. नंतर काम मिळविण्यासाठी त्याचे मुंबईला जाणे, तिथे होणारी त्याची परवड, मुरारचे आजारी पडणे, सगुणेने त्याची केलेली शुश्रूषा, पश्चात्तापदग्ध मुरारची गावी परत जाऊन स्वतःचे गमावलेले परत मिळविण्याची चिकाटी हा भाग येतो. सासऱ्याला मरतामरता 'आंबराईला प्राणपणाने जपू' असे वचन दिले असूनही चैनबाजीत ती विकली गेलेली आंबराई त्याला शेवटी परत मिळते, अशा प्रकारची ही कथा. परंतु कुठेही या कवितेला कथात्मक रूप देताना त्या कथेला वेगळे परिमाण मिळवून देण्याचा प्रयत्न नाही.

'आमराई'शिवाय गिरीशांनी काही स्फुट जानपदगीते लिहिलेली आहेत. 'भरली' ही त्यांची लोकप्रिय कविता.

चंद्रशेखर ते यशवंत, गिरीश या रविकिरण कवीपर्यंतच्या कवितेत ग्रामीण जीवनाचे कोणतेही वास्तवदर्शन घडत नाही. या कवींनी आपल्या एकूणच सगळ्या कवितांमध्ये मध्यमवर्गीय कौटुंबिक भावभावनांचे साधे चित्रण केले. ग्रामीण संवेदनेचे अस्सल दर्शन त्यांच्या कवितेतून घडत नाही.

ग. ह. पाटील यांचे 'रानजाई' व 'लिंबोळ्या' या दोन काव्यसंग्रहांमध्ये काळाचे अंतर आहे. पाटलांचे बालपण खेड्यात गेलेले असल्यामुळे खेड्याची तीव्र ओढ त्यांच्या दोन्ही संग्रहांतून जाणवत असावी. ही ओढ आंतरिक आहे. वरवरची नाही. त्यांच्या कवितेत लहानपणी अनुभवलेल्या खेड्यांचे वर्णन येते. 'रानफुले' या कवितेत एकेरी अवतरणामध्ये एकेका फुलाचे नाव देऊन त्याचे कवीला जाणवलेले वैशिष्ट्य वर्णिले आहे, तर 'नांगर' ही कविता म्हणजे नांगर या विषयावरचा निबंधच आहे.

ग. ह. पाटलांची 'लिंबोळ्या' ही कविता बालपणीचा खेड्यातला अनुभव प्रत्ययकारीपणे व्यक्त करते. गावाकडच्या आठवणी काढत बसलेला असताना कवीच्या अंगावर वरून लिंबोळ्या पडतात. त्यातील एकीची तो चव घेऊन पाहतो आणि कडू लागल्याने फेकून देतो. त्याचवेळी त्याचे मन गतस्मृतींनी सैरभैर

होते. आणि याच लिंबोळ्यांशी संबंधित बालपणीचा प्रसंग त्याच्या मनात जागा होतो. त्याचे आठवदा ओळीत वर्णन केल्यानंतर पुन्हा आपल्या मुलांना तो जो उपदेश करतो, त्याने कवितेचा अर्धा भाग व्यापला आहे.

‘मीठभाकर’ (१९३८) या ग. ल. ठोकळांच्या कवितासंग्रहातून जाणवणारी संवेदनशीलता खऱ्या अर्थाने ग्रामीण संवेदनशीलता असली तरी तिच्यावर जाणवा, तंत्र आणि सर्व दृष्टींनी रविकिरण कवींची प्रचंड छाप आहे. ठोकळांना ग्रामीण वातावरण चितारताना रविकिरण मंडळाच्या पितृस्थानी असलेल्या तांब्यांच्या कवितेचेही आकर्षण वाटत असले पाहिजे. तांब्यांची ‘कुणी असेल ग’ ही कविता आणि ठोकळांची ‘नदीपल्याड’ या दोन कवितांची तुलना या संदर्भात अर्थपूर्ण ठरेल.

रविकिरण मंडळाच्या कवितेमधून येणारी रोमांटिकता, भावविश्रुता आणि खाजगीपणा ठोकळांच्या कवितेतूनही मोठ्या प्रमाणात येतो. ‘मिनतवारी’ या त्यांच्या कवितेतील प्रेयसीचा अनुनय करणारा नायक तर माधव जूलियनांच्या नायकांसारखा वाटतो. असे असले तरीही रविकिरण कवींच्या पुढचे एक पाऊल म्हणजे ग. ल. ठोकळांची कविता आहे. या कवितेच्या निर्मितीमागची संवेदशीलता ही अस्सल ग्रामीण संवेदनशीलता आहे. ग्रामजीवनाचा सुसंगत, वास्तव तपशील या कवितेच्या रूपाने मराठी कवितेत प्रथमच आला. यादृष्टीने ‘पावसा’ ही मीठभाकर या संग्रहातील लक्षणीय अशी कविता आहे. सर्वस्वी निसर्गाच्या लहरीवर असलेले ग्रामीण जीवन, पावसाच्या अभावी आलेला भकासपणा आणि त्यामुळे माणसाच्या तगमगणाऱ्या मनाची व्यथा या कवितेतून अतिशय प्रांजळपणे मांडली जाते.

प्रेमभावना आणि समृद्धीचे चित्रण करताना ठोकळांची कविता अतिरंजिततेकडे झुकत असल्याचे जाणवते. ‘सुगी’ या कवितेत समृद्धीचे असेच एक गडद चित्र रेखाटले आहे. ‘लक्षुमी’ ही कविता सर्व दोषांसकट ठोकळांची एक उत्कृष्ट कविता आहे. अतिरंजितता, अतिशयोक्ती असलेल्या वर्णनातही नववधूने घराचा उंबरठा ओलांडल्यानंतर तिच्या पायगुणाने समृद्धी आली असे नवऱ्याला वाटते. या समृद्धीच्या चित्रणाला भावनिक पातळीवरची अर्थपूर्णता लाभत असल्याने ही कविता उत्कृष्ट झाली आहे. एकंदरीत ठोकळांच्या ‘पावसा’, ‘सुगी’, ‘लक्षुमी’ या कविता एकूण मराठी ग्रामीण कवितेतील मैलाचा दगड ठरणऱ्या, महत्त्वपूर्ण कविता आहेत. एकूणच ठोकळांची कविता रविकिरण प्रभावामध्ये आपले अस्तित्व हरवून बसलेली मराठीतील पहिली ग्रामीण संवेदनशीलता आहे.

बहिणाबाई चौधरींची कविता केशवसुतांच्या काळात लिहिली गेलेली आणि मर्दकरांची कविता स्थिर झाल्यानंतर प्रसिद्ध झालेली कविता आहे. या कवितेचे नाते संतसाहित्याशी आणि अपपौरुषेय वाङ्मयाशी आहे. अपौरुषेय वाङ्मय-लोकसाहित्य व स्त्रीगीते या दोन्ही अर्थाने, पारंपरिक जीवनशैली जगणाऱ्या, शेती आणि निसर्गात रूजलेल्या आणि वाढवलेल्या एका निरक्षर स्त्रीमनाची ही निर्मिती म्हणजे मराठी साहित्यातला खरोखरच एक चमत्कार आहे. आधुनिक मराठी कवितेत विशेषतः नवकाव्यामध्ये येणाऱ्या मानवी जीवनातील विसंगती, मूल्यविहीनता, निरर्थकता आणि वैफल्याचे चित्रण बहिणाबाईंच्या कवितेला विलक्षण उठावदार पार्श्वभूमी देणारे ठरले. अतिशय संपन्न ग्रामीण संवेदनशीलतेतून येणारी तितकीच समृद्ध, आशयघन कविता म्हणून बहिणाबाईंच्या कवितेचे एक असाधारण महत्त्व आहे.

घरकाम करताना, शेतीची कामे करताना बहिणाबाईंची कविता त्या अनुभवांशी समांतर अशी निर्माण होत गेली. या अनुभवाने संघटनही मौखिक परंपरेने पोचलेल्या लोकसाहित्य आणि संतसाहित्य

यांच्या पद्धतीने होते. बहिणाबाईची 'खोकली माय' ही कविता तर कवितेतून सांगितलेली सुरेख लोककथाच आहे.

बहिणाबाईची संवेदनशीलता खरीखुरी ग्रामीण संवेदनशीलता आहे. पारंपरिक मूल्यांवरची श्रद्धा, ज्याच्यावर आपले सर्वस्व अवलंबून आहे तो निसर्ग, निसर्ग आणि मानवी जीवनातल्या घटनेमागे असलेल्या ईश्वरेच्छेची जाणीव हा त्यांच्या संवेदनशीलतेचा गाभा आहे. बहिणाबाईना एक स्वतंत्र निसर्गसंवेदन, तरल कल्पकता आणि ती व्यक्त करणारी अतिशय संवेद्य प्रतिमासृष्टी लाभलेली आहे. पारंपारिक आणि धर्मनिष्ठ मूल्यांच्या चौकटीत का होईना, परंतु जीवनाचे एक समजस, प्रगल्भ असे आकलन आणि त्यातून आलेली वैचारिकता हाही बहिणाबाईच्या संवेदनशीलतेचा महत्त्वाचा घटक आहे. याच्या जोडीला एक मिष्कील, विनोदबुद्धी या वैशिष्ट्याचीही जाणीव ही कविता वाचताना होते.

केवळ ग्रामीण जीवनाचा बाह्य तपशील येतो म्हणून नव्हे, तर एक अतिशय सहृदय, मनकवडे आणि गोष्टी-वेलहाळ असे बहिणाबाईचे मन भोवतालच्या वास्तवातील प्रत्येक स्थिती आणि स्थित्यंतराबद्दल आपल्या प्रतिक्रिया नोंदवते म्हणून त्यांच्या कवितेतून ग्रामजीवनाचेही एक समग्र दर्शन घडते. 'जयगाव' हे गाव; तिथला शेतकरी, शेती आणि त्यात रमून गेलेली कवयित्री, देवाचे सहस्रकराने देणारे दातृत्व, धरित्रीचे अपार वात्सल्य आणि त्यामुळे 'पाऊस', 'पेरणी', 'कापणी', 'रगडणी' या कामांचे आनंदपर्यवसायीत्व; समृद्धीमुळे पोळा, पाडवा, अक्षय्यतृतीया हे सण साजरे करण्यात आलेला अतोनात उल्हास या सगळ्यांची अभिव्यक्ती बहिणाबाईच्या तृप्त, प्रसन्न, श्रद्धाशील अनुभव विश्वाचे दर्शन घडविते.

माणसं आणि माणसातल्या व्यक्ती आणि वल्ली यात बहिणाबाईना विलक्षण रस आहे. त्यांच्या 'पर्सुराम बेलदारा', 'गोसाई', 'जलरामबुवाचा मान', 'रायरंग', 'खोकली माय' या कविता मराठीतील अतिशय वैशिष्ट्यपूर्ण व्यक्तिचित्रात्मक कविता आहेत. त्या रेखाटताना ग्रामीण माणसाच्या भोवतीचे वास्तव व त्यात घडलेली त्याची एक विशिष्ट मनोरचना प्रत्ययकारीपणे व्यक्त होते. याशिवाय बहिणाबाईनी 'काही व्यक्तिचित्रे' या शीर्षकाखाली वीस एक व्यक्तिचित्रे रेखाटली आहेत. या व्यक्ती मातीतून उगवलेल्या, जिवंत ग्रामीण व्यक्ती वाटतात. माय, बाबा, आत्या, काका, जीजी, सासू या शब्दांच्या उच्चारत त्या नात्यांचे मर्म त्या सांगून जातात.

'घरापासून मळ्याकडे' ही बहिणाबाईची कविता म्हणजे ग्रामजीवनाचा एक सुरेख छेद आहे. महारवाडा, दारूचा अड्डा, पेढी, नानाजीचा छापखाना, बालाजीचे श्रीमंत मंदिर, हवेल्या या सर्वांचे चित्र जातीजातीपासून भिन्नभिन्न व्यवसायापर्यंतची माणसं खेड्यात कशी जगतात यांचा हा उभा आडवा छेद आहे. त्याबद्दल बहिणाबाई ज्या प्रतिक्रिया व्यक्त करतात त्या अतिशय महत्त्वाच्या आहे. दलितजीवनाबद्दलचे उद्गार आणि यंत्रयुगाचा आविष्कार असलेल्या छापखान्यांसंबंधीची प्रतिक्रिया त्यांच्यातील 'नवते' चे दर्शन घडवायला पुरेसे आहे.

बहिणाबाईच्या कवितेत येणाऱ्या प्रतिमा, त्यांच्या कवितेचे स्वरूपच वर्णनात्मक आणि अनुभवाचे स्पष्टीकरण करणारे असल्यामुळे, सकृत्दर्शनी विश्लेषक वाटत असल्या तरी त्या कवितेच्या संघटनेमध्ये अतिशय महत्त्वपूर्ण असतात. ही प्रतिमासृष्टी त्यांचे अभिनव निसर्गसंवेदन व तरल कल्पकता यामुळे अतिशय संवेद्य झालेली आहे. लाल लाल फळे आणि हिरवी हिरवी पाने असलेल्या वडाच्या झाडाला जणू पोपटाचे पीक आले आहे ही प्रतिमा येते तर लाल फुलांनी बहरलेल्या पळसाकडे पाहून पोपट इथे आपल्या

चोची ठेऊन कुठे उडून गेले, असा प्रश्न पडतो. संवेद्यता हे एकटेच वैशिष्ट्य नाही तर कुठे कुठे ही प्रतिमा अतिशय भावगर्भ होते.

सनीबापा, सनीबापा
घे रे तेलाचं बुधलं
तुले तेलात न्हानते
नको काढू माझं तेल

अनाकलनीय संकटाने निपटून निघण्यासाठी येणारी 'तेल काढणे' ही प्रतिमा त्या संकटाचा धसका घेतलेल्या मनाची अगतिकता समर्थपणे उभी करते. बहिणाबाईची प्रतिमासृष्टी अनुभवाचे विश्लेषण करणारी असली तरी या सगळ्यांमधून त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे संघटन ती करते.

ज्या अर्थाने काव्यातील नवीनतेचे एकमेव उदाहरण मर्हेकरांना बालकवी हे दिसले होते तशी चिरंतननूतनता बहिणाबाईच्या कवितेलाही लाभलेली आहे.

बहिणाबाईची संवेदनशीलता खरीखुरी ग्रामीण संवेदनशीलता आहे. पारंपरिक मूल्यावरची श्रद्धा, ज्याच्यावर आपले सर्वस्व अवलंबून आहे तो निसर्ग, निसर्ग आणि मानवी जीवनातल्या प्रत्येक घटनेमागे असलेल्या ईश्वरेच्छेची जाणीव हा त्यांच्या संवेदनशीलतेचा गाभा आहे. ईश्वरदत्त सुखदुःखांच्या जाणिवेबरोबरच माणसातल्या नात्यानात्यांचे भावबंध आणि माणसाने 'माणुसकी' ठेवली तर त्याच्या स्वाधीन असलेल्या जीवनाचा मोठा अंश तो सुखी करू शकतो ही जाणीवही आहे. बहिणाबाईना एक स्वतंत्र निसर्गसंवेदन, तरल कल्पकता आणि ती व्यक्त करणारी अतिशय संवेद्य प्रतिमासृष्टी लाभलेली आहे. पारंपरिक व धर्मनिष्ठ मूल्यांच्या चौकटीत का होईना, परंतु जीवनाचे एक समंजस, प्रगल्भ असे आकलन आणि त्यातून आलेली वैचारिकता हाही बहिणाबाईच्या संवेदनशीलतेचा महत्त्वाचा घटक आहे. याच्या जोडीला एक मिष्कील, विनोदबुद्धी या वैशिष्ट्याचीही जाणीव ही कविता वाचताना होते.

प्रकरण - ९ वे

१९६० नंतरची मराठी ग्रामीण कविता

मर्ढेकर-रेगे यांच्या कवितेने मराठी कवितेच्या स्वरूपात आमूलाग्र बदल घडविले. मर्ढेकरांच्या कवितेच्या 'अ-पूर्वाई' मागे समकालीन राजकीय, सामाजिक, आर्थिक व सर्व क्षेत्रात घडत असलेले मोठे स्थित्यंतर हाही एक घटक आहे. माणसाचे जीवन किती असहाय्य, दुबळे, एकाकी आणि परके आहे याची जाणीव या काळातील साहित्यिकांना दुसऱ्या महायुद्धानंतर झाली. आणि वर्तमानाशी समांतर असे साहित्य त्यांनी घडविले. मानसशास्त्र व मनोविश्लेषणशास्त्रातील नव्या शोधांमुळे माणसाचे मन हे किती गुंतागुंतीचे व अनाकलनीय आहे याची जाणीव झाली. चित्र, संगीत या ललित कलांचा प्रभावही विशेषतः कवितेवर उमटला आणि या सगळ्यांमधून घडलेली नवकविता पूर्वसुरीपेक्षा संपूर्णतः भिन्न होती.

मर्ढेकर-रेगे यांनी जाणीवांच्या दृष्टीनेच केवळ नावित्य आणले नाही तर या नव्या जाणिवा आविष्कृत करताना कवितेच्या घाटातही आमूलाग्र बदल घडवणारे प्रयोग केले. आनंद यादव यांची संवेदनशीलता आकार घेत होती तेव्हाची कवितेच्या क्षेत्रातली परिस्थिती अशी आहे.

विविध वाङ्मयप्रकारांतून व्यक्त झालेली आनंद यादव यांची संवेदनशीलता ग्रामीण संवेदनशीलता आहे आणि तिचा पहिलावहिला आविष्कारप्रांत कविता हाच तिने निवडला. 'हिरवे जग' या संग्रहातील त्यांची कविता पूर्वसुरींच्या प्रभावापासून पूर्णपणे मुक्त आहे.

'हिरवे जग' मधील कवितांमध्ये एक साधेपणा आहे. आपले मनोगत, भोवतीची माणसे आणि खेड्यातील जीवन यांना अकृत्रिमपणे आणि ग्रामीण भाषेत साकार करणे एवढेच लक्ष्य आहे. एक प्रकारच्या प्रांजळ निवेदनाचे स्वरूप या कवितासंग्रहातील अनेक कवितांना प्राप्त झाले आहे.

या संग्रहामध्ये ग्रामजीवनाचे एकेक कुटुंब आणि या कुटुंबातील नात्यानात्यांमधले नाट्य प्रामुख्याने व्यक्त केले जाते. यातूनच नवराबायकोतील प्रण्याचे वास्तवचित्र रेखाटणारी मराठीतील पहिली ग्रामीण कविता लिहिली आहे. वडिलधाऱ्या माणसांसमोर बोलतादेखील येत नाही, अशा घरातली स्त्री मामंजी गावाला गेल्यानंतर त्यांच्या माघारी भारा विकून येणाऱ्या पैशात पायातल्या मोडलेल्या मासोळ्यांना फास घालण्यासाठी अधिकची चांदी घेऊ असे नवऱ्यास सुचविते. नवऱ्याने देलेल्या काही, आणि काही स्वतःच्या (चोरून लपून) साचवलेल्या पैशांतून एक चोळी करून 'गौरीचा सण' साजरा करण्याचे तिचे स्वप्न आहे. 'तळची भाकर' ही देखील चांगली प्रेमकविता आहे. चोरून लपून आपल्या नवऱ्याला चांगलंचुंगलं खाऊ घालावं ही भावना इथे आहे आणि बंधनांमुळे येणाऱ्या या प्रसंगात एक वेगळीच लज्जत आहे. 'लई वाटतंय' या कवितेत शिकवण्याची खूप इच्छा असूनही आपल्या मुलांना कामाला लावणाऱ्या आईवडिलांच्या मनातील संघर्ष येतो. तर 'बाळ आता' या कवितेत शहरात शिकायला पाठवलेल्या मुलात पडत चाललेल्या फरकांमुळे व्यथित झालेलं पालकांचं मन व्यक्त होतं.

'मळ्याची माती' (१९७८) या कवितासंग्रहात 'हिरवे जग' मधील कविता आणि त्याच्यानंतरची कविता संग्रहित केली आहे. 'हिरवे जग' नंतर आनंद यादवांच्या संवेदनशीलतेमध्ये एक विकास झाला आहे. या परिवर्तनानंतरची त्यांची कविता अधिक व्यामिश्र झाली आहे. 'हलग्या' ही एक विशुद्ध भावकविता. स्त्रीच्या ओढीने शरीरमनात निर्माण झालेली एक तंद्रा या कवितेतून साकार होते. ही नाजूक भाववृत्ती साकार करताना सूक्ष्म, अर्थवाही शब्दप्रतिमा येतात. शब्दांच्या नादालाही एक प्रतिमापण प्राप्त

करून दिले जाते. याचप्रकारे 'एक दिस', 'वनवासी बन', 'तू येताना', 'कारलातलं कडू' या कवितांमधूनही एक भाववृत्ती एक 'Mood' साकार होतो.

ज्याला स्थूलमानाने प्रेमकविता म्हणता येईल अशी सूक्ष्म भावकविताही या भागात आहे. परंतु विशुद्ध भावकवितेबरोबरच सगळ्या कवितांमधून आंतरविरोधात्मक जाणिवा येतात. सलग, रोमँटिक अशा आधीच्या कवितेपेक्षा ही कविता स्वतःमधीलच एक टप्पा ओलांडून श्रेष्ठ होऊ पाहणारी कविता आहे. 'उभ्या उभ्या' या कवितेत प्रेयसीचं येणं, थांबणं आणि मनस्वीपणे 'पाण्याला भवरा पडल्यावाणी', आपले दुखरे मनोगत व्यक्त करणं अशा आंतरविरोधात्मक जाणिवांमधून कवितेचा घाट घडवला जातो. हे प्रेम अपूर्ण/विलग आहे.

आंतरविरोधात्मक जाणीव 'शिवळेचा फास', 'गाडी', 'मेली! बरं झालं!', 'मी बघ्या पाव्हना' या आणि नंतरच्या सगळ्याच कवितांमधून येते. जिच्या जगण्याला काही अर्थ नव्हता तिचे मरणे जगण्याहूनही बरे ही आंतरविरोधात्मक जाणीव व्यक्त होत असताना कवितेत येणाऱ्या प्रतिमा पहा-

'..... मेल्याव जिती असती तर
अंगाचं कातडं मोट कराय इकलं असतं,
हाडांचा चुना बाजारात ठेवला असता
केसांच्या राखांचं कंठ करून
गल्ली बोळातनं खपवलं असतं
आल्या पैशानं पोट भरून जेवली असती.....
..... हिला कफान नवं आणू या
उन कडकडीत पाणी घालू या
म्हजे पिंडाला कावळा शिंवल

जगण्यातला मरणार्थ आणि निरर्थकता ही आंतरविरोधात्मक जाणीव या युगाची संवेदना आहे. ग्रामीण जीवनाच्या संदर्भात तिचा अतिशय उपहासगर्भ असा प्रत्यय यादवांनी घडविला आहे. 'सपनं पडत्यात' या कवितेत केवळ अबोध मनाचे दर्शन घडते असे नाही तर संपूर्ण संज्ञाप्रवाहालाच शब्दरूप देण्याचा या कवितेत प्रयत्न आहे. स्वप्नांना मनोविश्लेषणशास्त्राच्या संदर्भात असलेला सूक्ष्म, प्रतिक्रियात्मक अर्थ आणि त्याचे सहचरी भाव कलात्मक तोल सांभाळत यादव या कवितेतून अभिव्यक्त करतात.

आनंद यादवांच्या संवेदनशीलतेमधील आणखी एक परिवर्तन 'मळ्याची माती' मधील अगदी शेवटच्या कवितांमधून जाणवते. मातीपासून-खेड्यापासून दुरावत जातो आहोत या विचाराने दुभंगून गेलेल्या मनाची प्रतिक्रिया 'मळ्याची माती', 'मी बघ्या पाव्हना' या कवितांमधून येते. शरीराने आपल्या मातीपासून दूर असलेला हा कवी मनाने तिथेच रेंगाळतो आहे आणि कल्पनेने त्या मातीच्या चैतन्याचा, वात्सल्याचा आपल्याबद्दलचा उमाळा लक्षात घेतो आहे. तर 'मी बघ्या पाव्हना' या कवितेत शहरी सुटबुटातला हा माणूस हीच माती तुडवत असताना, तिच्या सानिध्यातच आपल्याच मनातील अपराधीपणाच्या भावनेने एक दुरावा, परकेपण अनुभवत आहे. या कवितेत येणाऱ्या संपूर्ण प्रतिमा आंतरविरोधात्मक, तुटलेपणाची, परकेपणाची जाणीव व्यक्त करतात. 'बघ्या' आणि 'पाव्हना' या दोन्ही प्रतिमांमध्ये तटस्थपणा, दूरस्थपणा, औपचारिकता, परकेपणा, तुटलेपणा या सगळ्या अर्थछटा व्यक्त झाल्या आहेत.

‘मळ्याची माती’ मधील आनंद यादव यांची कविता हा मराठी साहित्यातील ग्रामीण संवेदनशीलतेच्या कविता या प्रकारातील अविष्कारामधला एक मैलाचा दगड आहे.

महानुभवांच्या पंचकृष्णांपैकी गोविंदप्रभू हा दडवलेला अवतार होता असे म्हणतात. म्हणजे असे की परमेश्वर एखाद्या गर्भातच प्रवेश करून जन्म घेतो. तिथे मूळ गर्भ मानवी असला तरी जन्मलेले मूल मात्र काही मानवी गुणांसह ईश्वर असते. मराठीतील तीन प्रसिद्ध कवींच्या बाबतीत असेच झाले आहे. मूळ ग्रामीण संवेदनशीलतेवर असे काही जबरदस्त वेगळे कलम तिथे झाले की त्या संकराला निखळ ग्रामीण कविता म्हणता येणार नाही. हे तीन कवी म्हणजे ना. घ. देशपांडे, ना. धों. महानोर आणि राजा मुकुंद.

ना. घ. देशपांडे यांच्या कवितेला ‘ग्रामीण कविता’ असे संबोधणाऱ्या टीकाकारांवर ‘शीळ’ च्या प्रस्तावनाकारांनी कडाडून हल्ला केला आहे. परंतु ना.घ. देशपांडे यांची संवेदनशीलता चांगल्या अर्थाने ग्रामीणत्वाचे गुणधर्म असणारी आहे. ‘सुगी’, ‘मोटकरी’, ‘हुरहूर’ या कवितांमध्ये निसर्ग आणि खेडे यांचे वातावरण आलेले आहे. वऱ्हाडी बोली तिच्या सर्व गोडव्यांसह इथे येते. वरील सर्व कविता ‘शीळ’ मधील आहेत. इतकेच नव्हे तर उत्कृष्ट प्रेमकवितांपैकी त्यांच्या ‘काळ्या गडीच्या जुन्या ओसाड भिंतीकडे’ या आणि त्याहीपेक्षा ‘घर दिव्यात मंद तरी बघू अजून जळते वात’ या कवितामधून खेड्यांचे वातावरण वजा केले तर त्या प्रणयभावनेला गोडवा, नाजूकपणा आणि मृदगंध शिल्लक राहिल का, हा प्रश्न आहे. परंतु गीतात्मक घाट, त्यांना ध्वनिमुद्रिका होण्याचे लाभलेले भाग्य, निकृष्ट कवींनी बदनाम केलेला जानपद या शब्दाचा धसका या काही आंतरिक, काही बाह्य घटकांचा परिणाम त्यांच्या संवेदनशीलतेला वेगळी दिशा देण्यात झाला असावा.

ना. धों. महानोरांची संवेदनशीलता निसर्गानुभव व्यक्त करणारी, गाव संपल्यानंतर सुरू होणाऱ्या रानातली कविता घडविणारी आहे. महानोरांच्या कवितेचं ग्रामीण कवितेच्या परंपरेपेक्षा बालकवी आणि ना. घ. देशपांडे यांच्याशी जवळचं नातं आहे. निसर्गप्रतिमेमधून व्यक्त होणारा शृंगार, अनोखी लयात्मकता या दृष्टींनी महानोर हे आजचे श्रेष्ठ कवी असले तरी ज्या खेड्याशी त्यांचे जीवाभावाचे नाते आहे, त्याबद्दल लिहिताना ही संवेदनशीलता संकोच पावते.

असे असले तरी महानोरांच्या संवेदनशीलतेमधील ग्रामीणत्व अनेक कवितांमधून व्यक्त होते. ‘रानातल्या कविता’ मधील ‘ग्रीष्माचं उन’ ही मराठीतील श्रेष्ठतम अशी ग्रामीण कविता आहे. ग्रामीण जीवनाचं दुर्मिळ वास्तवचित्र या कवितेत येते. महानोरांचे खेड्याशी नाते हे रक्तमांसाचे, बोली आणि शब्द यांच्यासारखे अतूट आहे. म्हणून तर ‘ग्रामीण बोलीचं टेकनीक’ लिहिल्या जाणाऱ्या उथळ ग्रामीण कवितेविषयी तीव्र उपहासाची प्रतिक्रिया ‘रानातल्या कविते’ ला जोडलेल्या ‘परिशिष्टातल्या कविते’ तून त्यांना व्यक्त करावीशी वाटते.

राजा मुकुंदांच्या ‘तणावा’ (१९७६) या कवितासंग्रहात कवीने जोडलेल्या छोट्या मनोगतातले पहिले वाक्य असे आहे: ‘बेतास बात शालेय शिक्षण झालेला मी एक खेडूत’, हा खेडूत ही राजा मुकुंदांची मूळ संवेदनशीलता. राजा मुकुंदांनी आनंद यादव यांच्याप्रमाणेच आशय आणि अभिव्यक्ती या दोन्ही दृष्टींनी निखळ अशी ग्रामीण कविता लिहिली आहे. त्यांच्या काव्यलेखनाचा प्रवास हा दीर्घकालीन आहे.

वऱ्हाडी ही मराठीची एक संपन्न बोली आहे आणि कोकणीसारखे तिच्यातूनही सर्व वाङ्मयप्रकारांमधून मोठ्या प्रमाणात लेखन होऊ लागले आहे. त्यात कवितांचे प्रमाण जास्त असणे

स्वाभाविक आहे. या बोलीतले कर्णमधूर हेल, तिची जनानी लकव आणि सौम्य मवाळ-कचित अजीजीच्या सीमेत प्रवेश करणारी प्रकृती-यामुळे ही भाषा वऱ्हाडाबाहेरच्यांना विशेष गोड वाटणे स्वाभाविक आहे. वि. भि. कोलते, पां. श्रा. गोरे यांच्यापासून तर अलीकडच्या देविदास सोटे, विठ्ठल वाघ, शंकर बडे यांच्यापर्यंत एक दीर्घकालन परंपरा वऱ्हाडी कवितेला लाभली आहे. देविदास सोटे यांच्या झंझावती काव्यपठणाने, स्वतंत्र वऱ्हाडी कविसंमेलने आणि आकाशवाणी दूरदर्शन या श्राव्य माध्यमांतून ही कविता मराठी माणसांपर्यंत पोहोचली आहे.

प्रा. विठ्ठल वाघ यांच्या 'साय' या कवितासंग्रहातून एक हळुवारपणा, अंतर्मुखता व सूक्ष्म भावगर्भता जाणवते.

पऱ्हाटीच्या नखीतून
आला कापूस फुलून
पाची बोटांवर किरण
लोणी राहेला झेलून

अशा ओळी पाहिल्यानंतर एक नाजूक शब्दकळा आणि संवेदनशीलता लाभलेल्या या कवीच्या चांगल्या कवितेबद्दलची आपली अपेक्षा निश्चितपणे वाढली. त्यांच्या कवितेतील लोभस बोलीरूपांनी काव्यरसिकांचे लक्ष वेधून घेतल्याचे दिसते. वऱ्हाडी बोलीतील वैशिष्ट्यपूर्ण रूपे व गेयता यांना अनुसरत ही कविता प्रकटली. त्यांच्या 'मेंढर' व 'म्हैस' सारख्या कवितेतून समकालीन राजकीय भाष्य व्यक्त होते.

ग्रामीण बोलीरूपांचा थेट वापर न करता प्रखरपणे ग्रामीण जीवनानुभव मांडणारी कविता ही सत्तरीच्या दशकानंतर लिहिली गेलेली दिसते. नारायण कुलकर्णी कवठेकर, उत्तम कोळगावकर हे कवी या प्रकारची कविता लिहित आहेत. 'हे माझ्या गवताच्या पात्या' 'मागील पानावरून पुढे सुरू' हे कवठेकरांचे दोन संग्रह. त्यांच्या आरंभीच्या कवितेवर चित्रे, रेगे या कवींच्या कवितेच्या प्रभावाच्या काही छटा जाणवतात. अस्तित्वभानाचे, परात्मतेचे सूत्र ही कविता व्यक्त करते. 'मागील पानावरून पुढे सुरू' या संग्रहात मात्र ग्रामजीवनसंबंध अनुभव प्रखरपणे व्यक्त झाला आहे. ही कविता बळीराजाचं गाणं गाते. सामान्यजनांचे दुःख, फरफट इथे केंद्रस्थानी आहे. माणसाचे मूळपण, त्याच्यातील स्वाभाविकता हरवत आहे आणि भोवतालची हिंस्रता वाढत आहे. याबद्दल ही कविता बोलते. या कवितेतील 'तो' समोरच्या भगभगीत वास्तवामध्ये ढकलला जातो आणि त्याची जगण्याची लढाई सुरू होत. ही बिचारी माणसं आयुष्यभर भ्रम बाळगतात आणि पांढऱ्या विजेची आणि काळ्याशार पाण्याची वाट पहातात. इथला शेतकरी शेतातील वाढणारे तणकट कितीही काढण्याचा प्रयत्न केला तरी ते जात नाही. याबाबतीत त्याच्या वाट्याला निराशाच येते. पिकांची मान अवळून धरणारं ते तणकट विषारी द्रव्याची फवारणी केली तरी जात नाही. शेवटी तो या निष्कर्षापर्यंत येतो की या मातीतलं तणकट जात नाही, जाणार नाही. शेवटी तो स्वतःचं डोकं गच्च धरून बसतो आणि मेंढूत तणकटाचं बी पडू नये म्हणून अटोकाट प्रयत्न करतो. या कवितेमध्ये 'तणकट' या प्रतिमेचा झालेला विस्तार त्या कवितेस अर्थक्ता प्राप्त करून देतो. तणकटाचे शेतकरी जीवनातले पसरलेपण व त्याची अगतिकताच यामधून ध्वनीत होते. कवठेकरांच्या कवितेतून पशू-पक्षी प्राण्यांची एक वेगळीच प्रतिकसृष्टी प्रकटली आहे. या कवितेमध्ये वर्णनपरतेला, विधानरूपी गद्याला काव्यात्मकतेच्या पातळीवर नेले आहे. यामुळेच त्यांच्या कवितेला एक वेगळेच महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

उत्तम कोळगावकरांची कविताही याच कालखंडातील आहे. 'जंगलझडी' व 'तळपाणी' हे त्यांचे संग्रह. त्यांच्या कवितेतून मानवी जीवनातील नैसर्गिकतेचा झपाट्याने होणारा विध्वंस निसर्गप्रतिमातून व्यक्त होतो. दैवी श्वापदानं मांडलेला जंगलझडीचा उच्छाद आणि फटफटीत कपालच्या जीवघेण्या कहाण्या जंगलझडीमधून व्यक्त होतात. या दोन्ही संग्रहातील कविता प्रामुख्याने झाडे, पाखरे, पशूपक्षी व रानशिंवार यासारख्या प्रतिकात्मकतेतून व्यक्त होते. मूल्यांचा झपाट्याने होणारा न्हास तसेच जगणे तोलून धरणारा आशावाद व मातीची सर्जकता तिला भावते. या कालखंडातील राजन गवस यांच्या कवितेतून (हुंदका) गावाची संवेदनशीलता तसेच ग्रामीण स्त्रीचे दुःसह कष्टमय जिणे व्यक्त होते. याही कालखंडात ग्रामीण कवितेवर महानोरी वळणाऱ्या रोमॅंटिक जाणिवेचा प्रभाव बहुतांश कवींवर दिसून येतो. गवस, मोहन पाटील (गाव आणि मातीच्या कविता) व नारायण सुमंत (रानभैरी) यांच्या कवितेवर या वृत्तजाणिवेचा प्रभाव दिसून येतो.

१९९० नंतरच्या कालखंडात विपुल प्रमाणात ग्रामीण कविता लिहिली जाऊ लागलेली दिसते. अनेक मान्यवर तसेच नवोदित प्रकाशकांनी ग्रामीण कवींचे कवितासंग्रह छापलेले दिसतात. हे कवी महाराष्ट्रातील वेगवेगळ्या प्रदेशातील अनुभवांचे संचित आपल्या काव्यरूपातून मांडताना दिसतात. इंद्रजित भालेराव, श्रीकांत देशमुख, सदानंद देशमुख, प्रकाश होळकर, केशव देशमुख, गणेश देशमुख, प्रदीप पाटील, एकनाथ पाटील, अजय कांडर, लक्ष्मण महाडिक, नारायण सुमंत, दयासागर बन्ने, गोविंद पाटील, रमेश चिल्ले, पोपट सातपुते, प्रकाश किनगावकर, प्रकाश घोडके, जयराम खेडेकर इ. कवी या नंतरच्या काळात लिहिताना दिसतात.

बदलत्या ग्रामसंवेदनशीलतेचे चित्रण करणे हे या ग्रामीण कवितेचे एक मुख्य सूत्र आहे. इंद्रजित भालेराव (पीकपाणी), सदानंद देशमुख, श्रीकांत देशमुख, जयराम खेडेकर, प्रकाश होळकर, प्रकाश किनगावकर, एकनाथ पाटील व अजय कांडर यांच्या कवितेतून याप्रकारच्या जाणिवेचा व्यक्त होतात. ग्रामसंस्कृतीतील बदलत्या पर्यावरणाचे चित्रण ही कविता करते. शेतकऱ्याचा दुःखानुभव हा प्रकाश होळकरांच्या कवितेच्या केंद्रस्थानी आहे. दिवसेंदिवस जगणे कसे कठीण होत आहे याची कबुली ही कविता देते. पेरले ते उगवेल का? आणि पिकलं ते विकेल का? सांगता येत नाही असे वर्तमानातील वास्तव ती कथन करते. इंद्रजित भालेराव यांच्या आरंभीच्या कवितांमधून मातीची सर्जकता व कृषिसंस्कृतीतील भावविश्व व्यक्त होते. पेरणी ते मळणीपर्यंतच्या दीर्घ काळपटाचे चित्रण ही कविता करते.

श्रीकांत देशमुख यांचे 'बळिवंत' आणि 'आषाढमाती' हे दोन काव्यसंग्रह प्रसिद्ध आहेत. ग्रामीण माणसाचे दुःख आणि त्याची होरपळ या कवितेच्या केंद्रस्थानी आहे. अभंग आणि ओवीसारख्या लोकपरंपरेतील मौखिक रचनाबंधातून ती वर्तमान जीवनजाणिवेचा व्यक्त करते. परंपरेतील विठ्ठलाला केंद्रस्थानी ठेवून ग्रामसंस्कृतीतील जगरहाटीचे वेधक चित्रण ती करते. परंपरेतील जुन्या गोष्टींचे ही कविता अकारण गौरवीकरण करते असे नव्हे तर वर्तमानस्थितीत गावाची झालेली पडझडही ती तीव्रतेने नोंदवते. त्यांच्या कवितेतून ग्रामसंस्कृतीतील जीवनधर्म, शेतकऱ्यांचे आस्थाविषय, श्रद्धा केंद्र व त्याचे मानसविश्व बनलेल्या वर्तमानासह व्यक्त होते.

एकनाथ पाटील (सत्त्वशोधाच्या कविता) यांच्या कवितेतून नव्या काळात गावाला आलेले बकालपण व्यक्त होते. ग्रामीण शेतकऱ्याचे दुःख आणि त्याच्या भोवतीची खचणारी माती याबद्दल ही

कविता बोलते. नव्या पर्यावरणात चहूबाजूनी शेतकऱ्याचे कसे शोषण केले जाते त्याच्या घुसमटीची कैफियत या कवितेतून व्यक्त होते. नव्या व्यवस्थेत ग्रामीण नवशिक्षित तरूणाच्या वाट्याला जे दुभंगलेपण आले आहे या जाणिवेचाही तीव्रतर प्रवास या कवितेतून येतो. शहर आणि गाव यामध्ये त्याची कशा प्रकारे कोंडी होते, आपली मुळे कुठेच रूजवता येत नाहीत अशी दुभंगलेपणाची मनोवस्था ही कविता व्यक्त करते. लक्ष्मण महाडिक यांच्या कवितेतून (कुणव्याची कविता) कुणव्याच्या दुःखाची गाथा व त्याची मरणव्यथा शब्दबद्ध झाली आहे. ग्रामसंस्कृतीतील जगणे इथे उभे केले आहे. कुणव्याच्या आयुष्याचे भोग, त्याचे खडतर जगणे, त्यांच्या दुःखाचा भोग या कवितेच्या केंद्रस्थानी आहे. महाडिक यांच्या कवितेतून आईची व विशेषत्वाने वडिलांची प्रतिमा सातत्याने पुनरावृत्त झाली आहे. 'द्राक्षरानी मरणगाणी' ही या संग्रहातील एक उत्तम कविता. त्या त्या मोसमात शेतीसंबंधी ती ती कर्मे करित त्याच्या जीवनाचे अंतिम पर्यावसान शोकात्म कसे होते याचे प्रतिकात्मक चित्रण या कवितेत येते. यातील समृद्ध प्रतिमाविश्व रानाशी व कृषिसंस्काराशी निगडित आहे. लोकपरंपरेतील बंध व भावव्यंजकता हे तिचे गुण होत.

अजय कांडर यांच्या कवितेतून ग्रामसंस्कृतीतील स्त्रीचे भावविश्व प्रकटते. ग्रामसंस्कृतीतील स्त्रीचा मनोधर्म, सोशिकपणा, जगण्यातील शहाणपण या जाणिवेचे प्रकटीकरण या कवितेतून होते. सदानंद देशमुख यांच्या कवितेतून ग्रामजीवनातील बदलते पर्यावरण व्यक्त झाले आहे. शेतकऱ्यांचे शोषण आणि शिक्षणामुळे तरूणांमध्ये येणारे कुचकामीपण ही कविता दर्शविते. **प्रकाश किनगावकरांच्या** कवितेतून कृषिसंस्कृतीतील जीवनधर्माचे प्रत्ययकारी चित्रण येते. त्यांच्या कवितेत वर्तमानातला संबंध गाव उभा राहिला आहे. शेतकऱ्यांचे दुःख कैफियत या कवितेतून व्यक्त होते. गाव आणि आपल्यात अंतराय निर्माण झाला आहे ही जाणिवही त्यातून व्यक्त होते. खूप वर्षांनंतर या कवितेतील तरूण गावी येतो तेव्हा कुणीही ओळखीचं हसत नाही, झाडं स्तब्ध आणि निर्विकार असतात. छताची सावली अनोळख दाखविते. घर धुराने गच्च भरल्याचा त्याला प्रत्यय येतो. ग्रामीण जीवन जाणिवेचे चित्रण करणारी अलीकडच्या काळातील किनगावकरांची कविता महत्त्वाची ठरते. वैशिष्ट्यपूर्ण अशा ग्रामीण प्रतिकांच्या प्रतिमांच्या माध्यमातून ही जाणीव व्यक्त होते.

१९९० नंतरच्या ग्रामीण कवितेतून रोमँटिक स्वरूपाची संवेदनशीलताही मोठ्या प्रमाणात व्यक्त होत आहे. मराठी ग्रामीण कवितेत आरंभापासूनच या प्रकारची संवेदनशीलता आढळते. पुढे तिला ना. धों. महानोर, विठ्ठल वाघ प्रभृतींनी प्रतिष्ठा मिळवून दिली व तेच कित्ते आजचे कवीही गिरवत आहेत. ग्रामीण म्हटल्या जाणाऱ्या कवितेचा खूप मोठा भाग या प्रकारच्या संवेदनशीलतेने व्यापला आहे. प्रेमविषयक जाणीव, गावाविषयीची हळहळ व स्मरणरंजन या जाणीवा या प्रकारच्या संवेदनशीलतेतून व्यक्त होतात. अनेक कवितांमधून तो आणि ती यांमधील भावसंबंध सातत्यातने व्यक्त झाले आहेत. निसर्ग प्रतिमांच्या माध्यमातून तिच्या देशमनाचे, लावण्याचे, विभ्रमांचे चित्रण हे कवी करतात.

ग्रामसंस्कृतीतील जुन्या गोष्टी, मूल्ये झपाट्याने न्हास पावत आहेत याबद्दलची एक व्याकूल हळहळ व स्मरणरंजनही या कवितेतून व्यक्त होते. तसेच आधुनिकीकरणातील नव्या बदलाबद्दल विरोधाची भावनाही व्यक्त होताना दिसते.

व्यासपीठीय गेय कवितेचाही मोठा प्रभाव या कवितेवर आहे. त्यामुळे कवितेच्या सादरीकरणाराला महत्त्व येत आहे. **नारायण सुमंत, प्रकाश घोडके, इंद्रजित भालेराव, ज्ञानेश्वर कोळी, प्रशांत मोरे** इ. कवींची

कविता यामुळे प्रभावित झालेली दिसते. आत्यंतिक रोमँटिक स्वरूपाची भावनाशीलता, आवाहकत्व, उच्चारातील दीर्घत्व, विशिष्ट शब्दांवरील आघात, खटका, नाट्यात्मक कलाटणी, सुबोध गेयरूपे, सुरावटीची योजना या तंत्रविशेषांना ही कविता अनुसरते. जोडीला खडा आवाज मधूनच गद्यनिवेदन व मुद्राभिनयाद्वारे तिचे सादरीकरण होते. समूहाला अपील होतील असे चमकदार विषय त्यातून आविष्कृत केले जातात. सामाजिक जाणिवेबद्दलचा चढा स्वर, प्रेम या जाणिवेबद्दल आत्यंतिक भावनाशीलता व तत्कालीन राजकीय जीवनावरचे चमकदार भाष्य या प्रकारच्या कवितेत पहायला मिळते.

पाल्हाळ, पुनरुक्ती, विधानस्वरूपी गद्यप्रायता यांचे प्राधान्य या कवितेमध्ये अधिक दिसू लागले आहे. तत्कालीन प्रश्नांना गद्यस्वरूपी विधानातून ती आविष्कृत होऊ लागली आहे. उपमा, प्रतिके व प्रतिमा यांच्या वापराबाबतसुद्धा एकसुरीपणा जाणवू लागला आहे. जागतिकीकरण, शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या यांसारख्या चलनी विषयांची गद्य तपशिलातून मांडणी आणि काव्यरूपासाठी आवश्यक अशा चिंतनाचा अभाव अशा काही मर्यादाही या कवितेच्या सांगता येतात. आजच्या ग्रामीण कवितेच्या परंपरेत चित्रे, ढसाळ, व नेमाडे यांच्यासारखी क्षमता असणारा एकही कवी सापडत नाही. तसेच प्रयोगशीलतेचाही अभाव आढळतो.

प्रकरण - १० वे

१९४० पूर्वीची मराठी ग्रामीण कादंबरी

सर्वसामान्य माणसांप्रमाणेच साहित्याची निर्मिती करणारा, संवेदनशील मनाचा सर्जनशील साहित्यिक हाही त्या त्या काळाचा, त्या त्या काळात घडणाऱ्या घटनांचा, प्रसंगांचा साक्षीदार असतो. अशा वेळी प्रत्यक्षानुभव घेणे आणि साहित्यातून नोंदविणे अशी दोन्ही कामे तो करित असतो. मराठी कादंबरीचा इतिहास पाहिला की या विधानाची कल्पना येते.

अभ्यासकांमध्ये दुमत असले तरीही सामान्यतः मराठीतील पहिली स्वतंत्र कादंबरी म्हणून 'यमुनापर्यटन' या साहित्यकृतीचा उल्लेख करण्यात येतो. 'यमुनापर्यटन' च्या निर्मितीपूर्वी एक वर्ष म्हणजे १८५६ मध्ये विधवा विवाहाचा कायदा पास झाला. त्याचे पडसाद समाजमनावर उमटणे अपरिहार्य होते. या पार्श्वभूमीवर बाबा पद्मनजी यांनी 'यमुनापर्यटन' ही कादंबरी लिहिली.

एकोणिसाव्या शतकामध्ये शेतकरी आणि एकूण ग्रामीण कष्टकरी समाजाच्या शोषणाविरुद्ध कार्य करणारे जे थोडेच समाजसुधारक व विचारवंत होऊन गेले त्यापैकी कै. कृष्णराव भालेकर हे होते. समाजातील अज्ञानी लोकांचे, शेतकऱ्यांचे अज्ञान दूर करणे, दारिद्र्य नष्ट करणे यासाठी त्यांनी दीनबंधू सार्वजनिक सभेची स्थापना केली. या सभेने चालविलेल्या उपक्रमांचा एक भाग म्हणजेच 'दीनमित्र' नियतकालिक होय. याच 'दीनमित्र' मधून त्यांनी एप्रिल ते जुलै १८८८ या काळात 'बळीबा पाटील आणि १८५७ चा दुष्काळ' या शीर्षकाखाली लेखन प्रसिद्ध केले. श्री. सीताराम रायकर यांनी संपादित केलेल्या कृष्णराव भालेकर समग्र वाङ्मयात या लेखनाचाच मराठीतील पहिली ग्रामीण कादंबरी म्हणून समावेश केला आहे.

'बळीबा पाटील' या चर्चात्मक स्वरूपाच्या कादंबरीमध्ये ग्रामीण जीवनावर प्रकाश टाकला आहे. शेतकऱ्यांची विविध मोसमातील-ऋतूमानाप्रमाणेची शेतीविषयक कामे, त्यांच्या या कामाचे कष्टमी स्वरूप, शेतकऱ्यांचा तरीही कसाबसा होणारा उदरनिर्वाह, त्यांचे राहणीमान यांचे दर्शन या कादंबरीत घडते. तसेच खेड्यातील ही अज्ञानी कष्टकरी जनता आणि त्यांच्या अज्ञानाचा गैरफायदा घेऊन लुटणारे, फसविणारे, प्रसंगी भांडणे लावणारे गावकामगार पाटील व कुलकर्णी यांचेही चित्रण भालेकरांनी केले आहे. त्यामुळे ग्रामीण वातावरण आणि गावगाडा यांचे एक धुसर चित्र डोळ्यांपुढे उभे रहाते.

“...एकंदरीत 'बळीबा पाटील' या कादंबरीच्या प्रारंभीच्या भागातून ग्रामीण वातावरणाचा आणि गावगाड्याचा काहीसा प्रत्यय येतो. अर्थात कादंबरीसारख्या वाङ्मयप्रकारातून ज्या भरघोसपणे ग्रामीण जीवनाचा प्रत्यय यायला पाहिजे तसा येथे येत नाही एवढे मात्र खरे. एवढ्या सगळ्या मर्यादा मान्य करूनही मराठीतला हा पहिला बहिला प्रयत्न आहे हे नोंदवायला हरकत नाही.”

- डॉ. नागनाथ कोतापळे

ज्या काळामध्ये 'कादंबरी' ही कल्पनाच धुसर होती त्या काळात 'बळीबा पाटील' चे लेखन झाले आहे. तो एक प्रयत्न होता हे खरे परंतु १९०३ साली प्रसिद्ध केलेली 'पिराजी पाटील' ही मराठीतील पहिली यशस्वी ग्रामीण कादंबरी मानावी लागते.

धनुर्धारी हे हरिभाऊ आपटे यांना समकालीन आहेत. धनुर्धारींनी 'पिराजी पाटील' च्या रूपाने एक वेगळी नवीवाट चोखाळली. धनुर्धारी यांनी केलेले लेखन अत्यंत जिव्हाळ्याने, अंतःपेरणेने केले असून ते प्रत्ययकारी आहे. त्याची ही अंतःप्रेरणा मनोरंजनाची नाही तर माणूसकी बदलच्या अंतःतळमळीची आहे.

एखाद दुसऱ्या दोषाचा, अतिरंजिततेचा अपवाद वगळला तर 'पिराजी पाटील' मध्ये तत्कालीन खेड्याचे, तेथील ग्रामव्यवस्थेचे, दैनंदिन व्यवहाराचे जे वास्तवदर्शी आणि प्रत्ययकारी चित्र रेखाटले आहे; ते अत्यंत प्रशंसनीय तर आहेच, त्याचबरोबर या खेड्यात कष्ट उपसीत दारिद्र्यात राहणारा, धर्माचे पालन करणारा श्रद्धाळू, पापभिरू शेतकरी, त्यांची बोली, त्याचा एकूण स्वभावपिंड यांचेही सूक्ष्म अवलोकतून टिपलेले चित्र प्रत्ययकारी असेच आहे. सावकार, गावकामगार यांची दडपशाही, खेडूत माणसाला लुबाडण्याची वृत्ती, याचेही प्रभावशाली दर्शन या कादंबरीत घडते. या कादंबरीच्या लेखनामागची खरी प्रेरणा तत्कालीन ग्रामीण जीवनाचे वास्तवपूर्ण दर्शन घडविणे हीच आहे. या सर्व दृष्टींनी विचार केला तर 'पिराजी पाटील' ही मराठीतील पहिली यशस्वी कादंबरी आहे हे मान्य करावे लागते.

१९२० च्या पूर्वीचा कालखंड म्हणजे आधुनिक वाङ्मयाच्या निर्मितीचा प्रारंभीचा काळ होता. ग्रामजीवनाचे चित्रण या कालखंडामध्ये अभावानेच केले जात होते. वास्तवदर्शी ग्रामीण जीवनाचे चित्रण म्हणावे तसे साहित्यामध्ये येऊ शकले नाही.

१९२० नंतरचा काळ अनेक अर्थाने महत्त्वाचा आहे. महाराष्ट्राच्या राजकीय व सामाजिक जीवनातील उलथापालथ, म. गांधीजींच्या रूपाने उदयाला आलेले नेतृत्व आणि 'खेड्याकडे चला' या गांधीजींच्या घोषणेचा परिणाम तत्कालीन राजकीय, सामाजिक कार्यकर्त्यांवर तर झालाच पण एकूणच बुद्धिवाद्यांवर, अनुषंगाने साहित्याच्या निर्मितीकारांवर झाला असणे असंभवनीय नव्हते. परिणामतः मराठी साहित्यातून ग्रामीण जीवन दर्शन घडविले पाहिजे या जाणिवेने आणि शहरी वाचकांच्या कुतूहल जागृतीसाठी वेगवेगळ्या वाटा शोधण्याच्या हेतूनेही हे ग्रामीण जीवनाचे दर्शन घडविण्यास प्रारंभ झाला होता. ग्रामीण कादंबरीचे लेखनही याच जाणिवेतून होत असल्यास नवल नाही.

याच दिशेने होत असलेल्या प्रयत्नांचा एक भाग म्हणून प्र. ह. खाडीलकर यांची 'स्वाधीन संसार' (१९२७) या नावाची कादंबरी विचारात घ्यावी लागेल. खेड्यांचा उद्धार कसा होईल हे सांगण्याचा प्रयत्न अत्यंत भावूकपणे या कादंबरीत केला आहे.

भा. वि. वरेकरांना ग्रामीण जीवन, शेतकरी खेड्यांमधून शहरात आलेल्या कामगार वर्गाविषयी विशेष आस्था होती. 'सात लाखातील एक' (१९३०) ही त्यांची कादंबरी याच आस्थेचा नमुना आहे. गावस्की व देवस्की यांचे खेड्यातून असणारे प्रस्थ आणि त्यामधून निर्माण होणारा संघर्ष याचे स्थूलमानाने केलेले चित्रण या कादंबरीत आले आहे.

रा. शा. पाटील यांची 'सीता' (१९३१) ही कादंबरी व ग. रा. वाळींबे तथा रामतनय यांची 'मोहित्यांची मंजुळा' (१९३१) ही कादंबरी, या दोन्ही कादंबऱ्या ग्रामीण जीवनाविषयीच्या आस्था व्यक्त करणाऱ्या आहे. रामतनय यांची 'मोहित्यांची मंजुळा' या कादंबरीचा लेखनहेतू अधिक व्यापक असल्याचे जाणवते. ग्रामीण वास्तवाबरोबरच परस्परातील जातीभेद विसरून समता प्रस्थापित झाली पाहिजे हा विचार मांडणारी ही कादंबरी आहे. गांधीवादी विचार आणि तत्कालीन प्रश्नांचे स्वरूप लक्षात घेऊन या कादंबरीचे लेखन झाले आहे.

‘खरा उद्धार’ ही रामतनयांचीच १९३६ मध्ये प्रसिद्ध झालेली १९३०-३५ च्या दरम्यान खेड्यातील समाजस्थितीवर आधारित अशी कादंबरी आहे. रामतनयांच्या ग्रामीण जीवनाचे वास्तव परंतु मर्यादित दर्शन घडविणाऱ्या या दोन्ही कादंबऱ्यांवर गांधीवादाचा प्रभाव जाणवतो.

१९३७ मध्ये ‘अचदाता उपाशी’ ही वि. वा. हडप यांची कादंबरी प्रसिद्ध झाली. कोकणातील खेड्यातील कष्टकऱ्यांची दुःखे आणि त्यांचे जमीनदाराकडून होणारे शोषण यावर त्यांनी या कादंबरीत प्रकाश टाकला आहे. ‘कसेल त्याची जमीन’ हा संदेश यातून ते देतात. त्यांची ‘गोदारानी’ ही कादंबरीही याच वळणाने जाणारी आहे. याशिवाय याच परंपरेतील एक कादंबरी म्हणून वि. ल. बर्वे यांची ‘मुचकुंददरी’ ही कादंबरी होय.

१९२० ते १९४० या कालखंडातील कादंबऱ्यांचे स्वरूप सारांशाने सांगायचे झाले तर असे सांगता येईल की, खेड्याच्या उद्दारातच एकूण देशाचा उद्धार आहे या जाणिवेने लेखक वळले. ग्रामीण जीवनातील सर्वस्तरावरील विषमता, दैन्य, अज्ञान, अंधश्रद्धा, ग्रामीण माणसाची रूढीप्रियता नाहीशी करून त्यांच्यात आत्मभान निर्माण करणे हीच या लेखकांची प्रेरणा होती. यासाठी त्यांनी खेड्यातील माणसांचे काही प्रश्न गृहीत धरून ते सोडविण्यासाठी त्यांना वाटणारे उपाय सूचविले आहेत. यासाठी विशिष्ट स्वभावधर्माची पात्रे व वैशिष्ट्यपूर्ण असा घटनाप्रसंगांची रचना आपल्या कादंबऱ्यांतून केली. हे सर्व त्यांच्या नागरमनाला ग्रामीण जीवनाचे झालेले आकलन होते. आणि ते फारच वरवरचे होते. तेथील जाणवणारा निसर्ग, शेतीतील कामे, तेथील मुक्तजीवन, त्यांच्या भाव भावना यांचे दर्शन नागरी मनाच्या चष्म्यातून आणि सहामूभीतीपोटी वाचकांना घडविण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला आहे असा निष्कर्ष काढल्यास चुकीचे होणार नाही.

- डॉ. वासुदेव मुलाटे

(ग्रामीण साहित्य: स्वरूप व दिशा)

प्रकरण - ११ वे

१९४० नंतरची मराठी ग्रामीण कादंबरी

१९३८ नंतरच्या काळात भारतीय स्वातंत्र्ययुद्ध कमालीचे गतिमान बनले. क्रांतीची बीजे खेड्यापाड्यातील सामान्य माणसांपर्यंत पोहोचली. अनेक लेखक, विचारवंत, राजकीय, प्रवक्ते यांनी आपले लक्ष खेड्याकडे वळवले. याचाच परिपाक म्हणून मराठी कादंबरीमध्ये परिवर्तन आले. यातूनच प्रादेशिक कादंबरी अवतरली. ही प्रादेशिक कादंबरी एक प्रकारे ग्रामीण कादंबरीच होती. विशिष्ट भौगोलिक रचनेमुळे नागरी जीवनापासून पूर्णतः अलिप्त राहिलेला एखादा अस्पर्श विभाग आपल्या लेखनाचा विषय म्हणून स्वीकारता येईल. तो विभाग किंवा तो प्रदेश, त्या प्रदेशातील निसर्ग, हवामान, वातावरण, पिके, समाजव्यवस्था, सण, उत्सव, सुखदुःखे, नीति-अनीति, जगण्याच्या पद्धती, भाषा, वाक्प्रचार, म्हणी, त्यांच्या विविध रूढ कल्पना, त्यांची दैवते, संघर्ष, समस्या, व्यथा, कथा यांचे खोलवर निरक्षण करून तिथल्या समाज-जीवनाशी एकजीव होऊन तो विशिष्ट भूप्रदेश प्रादेशिक कादंबरीत चित्रित करण्यात येतो.

काव्याचा आणि तेवढ्याच कलात्मक दृष्टीचा प्रत्यय देणारी र. वा. दिघे यांची 'पाणकळा' (१९३९) ही अशीच एक वैशिष्ट्यपूर्ण प्रादेशिक कादंबरी आहे. मानवी जीवन आणि निसर्ग यांच्यातील नाते, ग्रामीण जीवनाचा केंद्रबिंदू असणाऱ्या शेतीचे पावसावरचे अवलंबित्व, निसर्गाची निरनिराळी विलोभनीय रूपे या कादंबरीमध्ये चित्रित केलेली आहेतच पण या पार्श्वभूमीवर खेड्यातील अज्ञान, दारिद्र्य, शोषण, या शोषणात पिळून निघणारी गरीब, श्रद्धाळू, भावडी तसेच क्रूर, दुष्ट बुद्धीची माणसे यांचेही तेवढेच वास्तववादी चित्रण केले आहे. सुष्ट आणि दुष्ट असे माणसांचे दोन गट त्यांनी निर्माण केले आहेत. योगायोगावर भर, अद्भुतरम्यतेचे आकर्षण आणि व्यक्तीव्यक्तींमधील संघर्ष काहीशा भडकतेने त्यांनी रंगविला आहे. या कादंबरीतून चित्रित झालेला भूप्रदेश, त्या भूप्रदेशातील निसर्गरम्य वातावरण आणि या वातावरणातही स्वतःच्या स्वभाववैशिष्ट्याने लक्षात येणारी माणसे, त्या माणसांचे जगणे, जगता जगता काही भोगणे, याचेही अत्यंत बारकाव्यांनीशी टिपलेले चित्र लक्षणीय आहे.

'सराई' (१९४३) ही दिघ्यांची आणखी एक कादंबरीसुद्धा सरसच आहे. या कादंबरीतल्या व्यक्तिरेखा म्हणजेच गोरगरीबांवर प्रेम करणारे बाप्पाजी; त्यांचा सुशिक्षित आणि स्वाप्नाळू मनाचा तरूण मुलगा मनोहर; मनोहरच्या प्रेमाने अक्षरशः वेडी झालेली अवरखळ, त्यागी, व शेवटी स्वतःच्या अंत करून घेणारी लाडी; विषयलंपट, दुष्ट तुकाराम फारैस्टर; प्रेमळ, आळशी असा लाडीचा बाप दीपाजी; उत्साही, अष्टवक्री अंधू; अशा अनेक व्यक्तिरेखा जिवंततेचा प्रत्यय देणाऱ्या आहेत.

खरे तर ही कादंबरी म्हणजे मनोहर आणि लाडीच्या असीम, अनोख्या, अद्भुत अशा प्रेमाची कथा आहे. परंतु त्या निमित्ताने ते गाव, त्या गावाभोवतीचा अद्भुतरम्य निसर्ग, काळा डोंगर, या डोंगरात असणारी रानफुले, तेथील धबधबा, शेती, शेतातील पिके वाढविणारे कुणबी, कातोडी, ठाकूर, त्या परिसरातील उत्सव, लोकसमज, रूढी, शेतकऱ्यांचे, कातोड्यांचे शोषण करणारे सावकार, इ. चे तपशीलाने येणारे वर्णन या कादंबरीतील कथेचा एक अविभाज्य व अनुरूप भाग म्हणूनच अवतरले आहे. अद्भुतरम्यता

आणि वास्तव यांचे एक बेमालूम मिश्रण असलेली 'सराई' ही एक यशस्वी कादंबरी ठरते, असे डॉ. वासुदेव मुलाटे म्हणतात.

याशिवाय दिग्घे यांच्या 'रानजाई' (१९४९), 'आई आहे शेतात' आणि 'पड रे पाण्या' या कादंबऱ्याही त्यांचे लेखनवैशिष्ट्य स्पष्ट करणाऱ्या आहेत. दिग्घे यांच्या कादंबऱ्यांतून येणारी भाषा हा एक उल्लेखनीय भाग वाटतो. निरनिराळ्या वेधक व वैशिष्ट्यपूर्ण प्रादेशिक शब्दांचा वापर ते आपल्या कादंबऱ्यांतून करतात. या त्यांच्या वैशिष्ट्यपूर्ण भाषाशैलीमुळेच त्यांच्या कादंबऱ्यांमधील प्रसंगचित्रे अत्यंत प्रत्ययकारी झालेली आहेत. वास्तवानुभव चित्रित करण्याचे सामर्थ्य जवळ असूनही त्यांच्या लेखणीने मात्र ना. सी. फडके यांच्या नागर जीवनाचे चित्रण करणाऱ्या कादंबऱ्यांचे अनुकरण वाटावे असे रूप धारण केले आहे, असे अभ्यासक म्हणतात.

म. भा. भोसले यांची 'समरांगण' (१९४१) ही शेतकरी आणि जमीनदार यांच्यामधील संघर्षावर आधारित कादंबरी आहे. 'उघड्या जगात' आणि 'एका आईची लेकरं' या त्यांच्या आणखी दोन कादंबऱ्या या तीनही कादंबऱ्यांचा साकल्याने विचार केला तर त्यांच्या कादंबरी लेखनावर वि. स. खांडेकरांच्या आदर्शवादाचा प्रभाव जाणवतो.

'रेशमाच्या गांठी' (१९४२) ही द. र. कवठेकरांची ग्रामीण कादंबरी अतिशयोक्तीमुळे ग्रामीण जीवनाचे प्रत्ययकारी चित्रण करण्यात अपयशी ठरते. 'सावलीच्या उन्हात' (१९४०) ही श्रीराम अत्तरदे यांची कादंबरी आणि 'जंगलातील छाया' ही शं. रा. भिसे यांची कादंबरी. या दोन्हीतून भिल्ल, पावरी इ. आदिवासींच्या जीवनाचे वस्तुनिष्ठ दर्शन घडते.

'महापूर' (१९४३) ही विठ्ठल दत्तात्रय चिंदरकर यांची कादंबरी खेड्यातील भयाण, विद्रुप वास्तव, दारिद्र्य यांचे प्रत्ययकारी चित्रण करते. अन्याय, अत्याचार व शोषणाविरुद्ध, जातिभेदाविरुद्ध पेटून उठलेला संपूर्ण गावच या कादंबरीमध्ये नायकत्वास प्राप्त ठरतो. एकीकडे डॉ. आंबेडकरांनी दलितांच्या जागृतीसाठीची चळवळ आणि दुसरीकडे गांधीवादी विचारांची चळवळ चालू असतांनाही प्रत्यक्ष खेड्यातून काय घडत होते याचे चित्र या कादंबरीत उमटले आहे.

"खेड्यातील दलितांचे शेतकऱ्यांच्या, कुणब्यांच्या पिळवणूकीचे, जातीच्या निर्दयी संकुचितपणाचे इतके संयमी आणि वास्तवदर्शी चित्रण यापूर्वीच्या मराठी कादंबरीतून आलेले नव्हते. परंतु कलात्मक लेखनाची जाण चिंदरकरांच्या ठिकाणी कमी असल्याने त्यांचे कादंबरी लेखनातील यश नजरेत भरत नाही. त्यांनी स्वतःच आपल्या कादंबरीला "दक्षिण कोकणातील एका खेड्यातील काही दृश्ये" असे म्हटले आहे. हाच संदर्भ लक्षात घेऊन असे म्हणता येईल की या कादंबरीतील घटना-प्रसंगांना चित्रमय आकार देण्याचे, वास्तव जीवनातील अंगांनाही नाट्यरूप देण्याचे प्रयत्न उल्लेखनीय असूनही एक कलाकृती म्हणून यांची ही कादंबरी नजरेत भरेल असे रूप धारण करू शकलेली नाही"

- डॉ. वासुदेव मुलाटे

बेचाळीसच्या चळवळीनंतर ग्रामीण जीवनावरील कादंबरीची निर्मिती मोठ्या प्रमाणात होऊ लागली. ग्रामीण पार्श्वभूमी असलेल्या पण राजकीय सदरात मोडणाऱ्या कादंबऱ्यात वरेरकरांची 'फाटकी

वाकळ' (१९४१), श्री. ग. ल. ठोकळ यांची 'गावगुंड' (१९४५) श्री. हडपांची 'अन्नदाता उपाशी' (१९४०) व 'सराई' (१९४३) आदी कादंबऱ्यांनी ग्रामीण पार्श्वभूमीवर कल्पनारम्य कथावाजीची पेरणी केली. ग्रामीण जीवनातील समस्यांची चर्चाही श्री. रामतनय यांनी 'खरा उध्दार', 'जन्मभूमी' या कादंबऱ्यात केली होती. तसेच श्री. म. भा. भोसले यांनी 'समरांगण' (१९४१) 'एका आईची लेकरे' (१९५१) व श्री. चिंदरकर यांनीही 'महापूर' (१९४२) या आपल्या कादंबऱ्यात ग्रामीण जीवनाच्या समस्यांनी चर्चा केली.

यानंतरच्या दशकामध्ये या कादंबऱ्यांची पार्श्वभूमी अधिक उठावदार व संवादाची भाषा अधिक ग्रामीण व वैशिष्ट्यपूर्ण दिसू लागली. श्री. गो. नी. दांडेकर यांच्या 'पडघवली', 'पूर्णात्मायची लेकरं', र.वा. दिघे यांची 'आई आहे शेतात', श्री. व्यंकटेश माडगूळकरांची 'बनगरवाडी', रणजित देसाई यांची 'माझा गाव', श्री. शंकर पाटील यांची 'टारफुला', श्री. मधु मंगेश कर्णिक यांची 'देवकी', श्री. जयवंत दळवी यांची 'सारे प्रवासी घडीचे', श्री. अण्णाभाऊ साठे यांची 'रानगंगा', डॉ. रंगनाथ देशपांडे यांची 'वेडी बाभळ' इत्यादी कादंबऱ्या यादृष्टीने उल्लेखनीय आहेत.

१९२५ च्या आसपास सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक बदलामुळे काही प्रादेशिक कादंबऱ्या लिहिल्या गेल्या. प्रादेशिक कादंबरी म्हणून वेगळे अस्तित्व कादंबरीच्या क्षेत्रात निर्माण झाले. एखाद्या विशिष्ट प्रदेशातील लोकजीवन, संस्कृती, परंपरा, जीवनसंकेत, शेती, समूह जीवनातील भावभावना आणि त्यातून निर्माण झालेल्या समस्या यांचे चित्रण करण्याच्या उद्देशाने ज्या कादंबऱ्या लिहिल्या जातात त्यांना प्रादेशिक कादंबऱ्या असे म्हणता येईल.

आधिक टिपणासाठी

र.वा. दिघे यांच्या 'पाणकळा' (१९३९) या पहिल्याच कादंबरीने त्यांच्या लेखणीचे मनोहारी दर्शन घडवले. ग्रामीण समस्या व चित्तथरारक प्रसंगाला त्यांनी निसर्गाच्या प्रत्ययकारी चित्रणाची जोड दिली.

पाणकळा म्हणजे पावसाळा. सुगी, दुष्काळ, महापूर इत्यादी रोमांचकारी घटना त्यांना आपल्या कादंबरीद्वारा आणल्या.

या कादंबरीमध्ये प्रसंग भरपूर आहेत. पात्रांची यामध्ये गर्दी असून निसर्ग-जीवन व मानवीजीवन यामध्ये तादात्म्य आहे. भालचंद्र फडके म्हणतात, “निसर्ग आणि माणूस यांच्यातील अर्थपूर्णतेचा प्रत्यय नव्याने आल्यामुळे फडके-खांडेकरांपेक्षा त्यांची ‘पाणकळा’ ही कादंबरी वेगळी ठरते.” तर ल. ग. जोग म्हणतात की “पाणकळाद्वारे र. वा. दिघे यांनी प्रादेशिक कादंबरीचे यशस्वी निशाण रोवले. पकड घेणारा संघर्ष आणि प्रणयचित्रण यामुळे त्यांच्या कादंबऱ्या आकर्षक ठरल्या.”

- ★ त्यांच्या व्यक्तिरेखांना कृषिसंस्कृतीचा स्पर्श आहे.
- ★ डोंगर, वनराई, पहाडे, शेती यामध्ये मनाने गुंतून पडणारी अशी गावरान माणसे त्यांच्या कादंबऱ्यांतून येतात.
- ★ १९४३ नंतर ते शेती व्यवसायाकडे वळाले, त्याचा त्यांच्या लिखाणाशी निकटचा संबंध आहे.
- ★ ग्रामीण वास्तवाचे अस्सल दर्शन त्यांनी त्यांच्या ‘आई आहे शेतात’ (१९५६), ‘पड रे पाण्या’ (१९५८) यातून घडविले.
- ★ कोरडवाहू शेती, जमीनदार-कुळे यांच्यामधील संबंध, ग्रामीण जीवनातील अस्पृश्यांचा प्रश्न त्यांनी समरसतेने रेखाटले आहेत.
- ★ त्यांची जीवनदृष्टी स्वप्नाळू आणि स्वच्छंदवादी अशी असल्यामुळे त्याची छाप कादंबरी लिखाणावर पडलेली आहे.
- ★ वास्तवाचे प्रत्ययकारी चित्रण हे त्याचवेळी स्वप्नरंजनात्मकही असते. ही त्यांच्या कादंबरीची महत्त्वाची वैशिष्ट्ये.

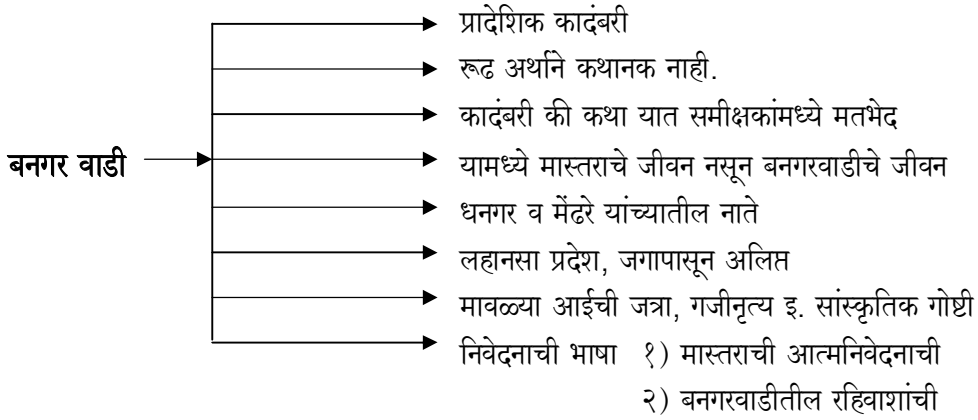
ग. ल. ठोकळ यांची ‘गावगुंड’ ही १९४२ च्या काळातील सातान्याच्या दहशतवादी पार्श्वभूमीवर लिहिलेली कादंबरी आहे. गुणाजी व जयवंत यांच्या जीवनातील नाट्यपूर्ण आणि नवलपूर्ण घटनांनी उत्कट रसप्रतीती घडवण्यावर त्यांचे लक्ष केंद्रित झाले आहे. कुसुमावती देशपांडे यांनी व्यक्तिचित्रणाची निवड, वेदूट भावनांच्या चित्रणाची आवड, ग्रामजीवनाची ओळख इ. ठोकळ यांच्या लेखनाची वैशिष्ट्ये सांगितली आहेत. याशिवाय त्यांच्या शैलीमध्ये दृक्प्रत्यय देण्याचे सामर्थ्य आहे असेही त्या म्हणतात.

साठपूर्वी ग्रामीण कादंबरीच्या क्षेत्रात आघाडीवर असलेले लेखक म्हणजे गो. नी. दांडेकर परिस्थितीच्या प्रवाहाविरुद्ध पोहोणाऱ्या झुंजार माणसाची कथा त्यांनी ‘पवनाकाठाचा धोंडी’ (१९५५) मध्ये सांगितली, एका नष्ट होऊ घातलेल्या खेड्याची विद्ध करणारी स्मरणगाथा ‘पडघवलीत’ (१९५५) सशब्द केली. निसर्ग आणि माणूस यांच्या एकतानतेचे काव्य ‘माचीवरचा बुधा’ त (१९५८) गाईले. विदर्भातील निरागस जीवन ‘पूर्णांमयाची लेकरं’ (१९५९) मधून रंगविले. नव्या मातीत रूजण्याचा प्रयत्न किती कारूण्यपूर्ण असतो ते ‘आम्ही भगीरथाचे पुत्र’ मधून सुचविले. बाह्य वास्तवाची विविध क्षेत्रे धुंडाळणे, ती सूक्ष्मतेने पाहणे आणि चित्रवाणीने चितारणे त्यांना आवडते. ‘वाघरू’ च्या (१९९७) रूपाने ग्रामीण साहसकथेचा आणखी एक वेगळा घाट त्यांनी शोधला आहे. भूतकालीन जीवनादर्श जपणाऱ्या, वर्तमानाकडे पाठ फिरवून गतकाळात हरवलेल्या मनाने त्यांनी ग्रामजीवनाचे चित्रण केले आहे. त्यामुळे त्यांच्या ग्रामीण

वास्तवाच्या आकलनाला मर्यादा पडताना दिसतात. पण त्यांची ही मर्यादा बलस्थान ठरावी अशा एका वेगळ्या पद्धतीने ग्रामजीवनाचे चित्रण त्यांनी केले आहे ते त्यांच्या ऐतिहासिक कादंबऱ्यांतून.

१९५० च्या आसपास महत्त्वपूर्ण अशा लेखकांच्या महत्त्वाच्या प्रादेशिक कादंबऱ्या आल्या. व्यंकटेश माडगूळकर यांची 'बनगरवाडी', उद्धव शेळके यांची 'धग', रणजित देसाई यांची 'माझं गाव' इत्यादी कादंबऱ्या प्रादेशिक वास्तवाचे प्रखर आकर्षण आणि कलात्मकता हे यांचे विशेष.

कथाकार म्हणून नावाजलेल्या अशा व्यंकटेश माडगूळकरांनी कादंबरीच्या क्षेत्रामध्येही उल्लेखनीय अशी कामगिरी केली. बनगरवाडी, वावटळ, पुढचं पाऊल, करूणाष्टक, कोवळे दिवस, सत्तान्तर इत्यादी त्यांच्या महत्त्वाच्या कादंबऱ्या. त्यातील बनगरवाडी ही ग्रामीण कादंबरीच्या इतिहासात एक महत्त्वाचा टप्पा आहे.

बनगरवाडीची लोकप्रियता इतकी की ती इंग्रजी व डॅनिश भाषांमध्ये भाषांतरित झाली. माडगूळकरांना ग्रामीण वास्तवाची चांगली जाण व समज आहे हे त्यांच्या कथा वाचल्या की लक्षात येतेच. 'बनगरवाडी' या कादंबरीतही त्यांचे हे लेखनसामर्थ्य प्रत्ययाला येते. लेखकाचा प्रकृतिधर्म, अनुभवाची जाण आणि अभिव्यक्ती यांचा अपूर्व संयोग येथे जाणवतो. रूढार्थाने या कादंबरीला कथानक नाही. नायक नाही तर संपूर्ण बनगरवाडीच या कादंबरीच्या केंद्रस्थानी आहे. माडगूळकरांची निवेदनशैली आशयाशी एकात्मता बाळगणारी आहे. बनगरवाडीतील पावसाळा, पावसाळ्याच्या सुरुवातीला उडणाऱ्या वावटळी, तेथील चांदण्या रात्री यांतून ते निसर्गाची रौद्र, रूक्ष, क्षुद्र, भव्य, अशी रूपे उभी करतात. डॉ. ल. ग. जोग म्हणतात, "बनगरवाडी म्हटली की मास्तर, अंजी, आयबू, रामोशी यांच्या बरोबरच शेरडं, त्यांची विद्या, बसकी घरे, त्यांच्या अंगाला अंघोळ नसल्याने येणारी कुबट दुर्गंधी, ती शाळा, ती निसर्गसृष्टी सगळं काही एकमेकात मिसळून जाते व मग जाणवते फक्त बनगरवाडी."

१९५० च्या आसपास मराठीतील ग्रामीण प्रादेशिक कादंबऱ्यांचा वेगवेगळा विचार करावा लागतो.

१९४५ पूर्वीच्या मराठी ग्रामीण कादंबरीने एकीकडे ग्रामीण जीवनाच्या विविध अंगांना स्पर्श केला. तर दुसरीकडे गावातील कुणबी, मराठा व इतर जातींच्या चित्रणाबरोबर आदीवासी, वारली, ठाकूर, कातकरी, ठाकर इत्यादी शेतीमध्ये कष्ट करून जगणाऱ्या कुळवाड्यांच्या जीवनाचेही जीवन चित्रित केले. स्वप्नरंजन आणि तत्त्वज्ञान, अद्भूतरम्यता यांचाही वापर या काळातील लेखकांनी मुक्तपणे केला. त्यामुळे ग्रामीण जीवनाचे वास्तवदर्शी चित्रण करण्याकडे त्यांचे बरेच दुर्लक्ष झाले असे म्हणावयास हरकत नाही.

बा. सी. मर्डेकर यांनी कादंबरीच्या क्षेत्रातही प्रयोग केले. त्यांनी 'तांबडी माती' (१९४३) आणि 'पाणी' (१९४८) या दोन कादंबऱ्यांमधून आधुनिकीकरणाने उध्वस्त होणाऱ्या ग्रामीण संस्कृतीचे दर्शन घडविले आहे. शेतीची मशागत करून तिची सेवा करणे व त्यातून आपला निर्वाह चालविणे हेच खऱ्या शेतकऱ्याचे कर्तव्य आहे. तो कोठेही असला तरीही काळ्या आईचे आकर्षण असणारच हे 'तांबडी माती' मध्ये त्यांनी सांगण्याचा प्रयत्न केला आहे. तर आपली जमीन, आपले गाव उध्वस्त करून उभे राहणारे, सर्व सोईचे 'विजेचे गाव' आपलं नाही असे वाटणाऱ्या मनाचे चित्रण 'पाणी' या कादंबरीत मर्डेकरांनी केले आहे. ग्रामीण माणसाचे भावविश्व तेथील लोकजीवन यांचे यथार्थ चित्रण त्यात त्यांनी केले आहे.

कोकणच्या जीवनाचे समर्थ चित्रण करणारे लेखक म्हणून श्री. ना. पेंडसे यांना मान्यता मिळाली. त्यांच्यामुळे प्रादेशिक कादंबरीलाही नवे वळण मिळाले. श्री. ना. पेंडसे यांच्या आधीचे उल्लेखनीय प्रादेशिक कादंबरीकार म्हणजे र. वा. दिघे 'पाणकळा', 'सराई' इ. त्यांच्या बहुचर्चित कादंबऱ्या असल्या तरीही त्या फडकेप्रणीत तंत्रवाद्याला शरण गेलेल्या आहेत. या पार्श्वभूमीवर श्री. ना. पेंडसे यांचे लेखन महत्त्वाचे ठरते. तसेच प्रादेशिक कादंबरी लोकप्रिय करण्यामध्ये त्यांचा मोठा वाटा आहे.

श्री. ना. पेंडसे

- 'एल्गार' (१९४९) - प्रादेशिक कादंबरीचा एक समर्थ अविष्कार
- 'हद्दपार' (१९५०) आणि 'गारंबीचा बापू' (१९५२) लोकप्रिय कादंबऱ्या ठरल्या व प्रादेशिकतेची एक नवी संकल्पना रूजविणारा लेखक म्हणून मान्यता.
- 'हत्या', 'कलंदर', 'रथचक्र', 'तुंबाडचे खोत' इ. प्रसिद्ध
- कोकणच्या जीवनाचे समर्थ चित्रण करणारे लेखक म्हणून मान्यता

श्री. ना. पेंडसे यांच्याच आगेमागे गो. नी. दांडेकर लिहू लागले. प्रादेशिक-ग्रामीण कादंबरीने माणसाला प्रदेशापासून वेगळे करता येत नाही, कारण तोही वातावरणाचाच परिपाक असतो हा दाखवून दिले. दांडेकरांची 'शितू' (१९५३) ही कादंबरीसुद्धा कोकणच्याच पार्श्वभूमीवरची आहे. वाहत्या-वेधक व वैशिष्ट्यपूर्ण निवेदनशैलीमुळे ती आकर्षक वाटते. कथेच्या पार्श्वभागी येणारा प्रदेश-परिसर वास्तवदर्शी व प्रत्ययकारी आहे. कोकणातील वृक्ष, वेली, फळबागा, मळे, तेथील एकूण वनराई, पिके, फळे-फुले, त्यांचे गंध, ऋतूमानानुसार बदलणारा एकूण निसर्ग यांची सुंदर चित्रे या कादंबरीत आहेत. "कोकणी जीवनाचं दृश्य वास्तव चित्रित करताना त्यामागील कोकणी मनाची गुंतागुंत, समाजव्यवस्थेतील संबंधामागील आंतरिक वास्तव यांचा प्रत्यय ते पुरेशा प्रमाणात देऊ शकत नाहीत." असे डॉ. र. बा. मंचरकर 'शितू'

बदल म्हणतात. केवळ शितू आणि विसू यांच्या भावनिक कोंडमाऱ्याचे चित्रण करण्याऱ्या या कादंबरीतील प्रादेशिकतेचे स्वरूप केवळ सजावटीसारखे आहे, असे डॉ. वासुदेव मुलाटे म्हणतात.

गो. नी. दांडेकरांची 'पडघवली' (१९५५) कादंबरी म्हणजे एका नष्ट होत जाणाऱ्या गावाचे चित्र आहे. पडघवली म्हणजे आपणाकडे दिलेली ठेव आहे असे समजणारी अंबू त्यागाचे महत्त्व कळत नसतानाच त्याग करणारा गेंगाट्या, सज्जन आणि भोळा महादेव, विरोधवृत्तीचे व्यंकू आणि गजाभाऊ, अतीव सौंदर्य लाभलेली शारदा या सर्व जिवंत आणि वैशिष्ट्यपूर्ण माणसांच्या समूहातूनच पडघवली उभी राहते. ग्रामसंस्था नष्ट होत असतानाच तेथील जुनी मूल्येही नष्ट होत आहेत, हे सत्य दांडेकरांना चिंताजनक वाटते. केळीच्या बागा, डोहाळे जेवाणाचा प्रसंग, गावातील बांध फोडण्याचा प्रसंग, पडघवलीसंबंधीच्या कथा इत्यादी अनेक प्रसंगातून पडघवली उभी केली आहे. ग्रामीण वातावरण आणि या वातावरणात राहणारी माणसे यांच्या चित्रणातून पडघवलीचे ग्रामीण असणे व्यक्त होते.

'पवनाकाठचा धोंडी' (१९५५) ही दांडेकरांची कादंबरी मावळ प्रदेशातल्या धोंडी या हवालदाराची कथा सांगणारी आहे. 'पूर्णा मायची लेकरं' (१९५६) ही वऱ्हाडातील पूर्णा नदीच्या परिसरात वसलेल्या बावनगावची कथा. संसारातील तापाने त्रस्त झालेला बयराम आणि त्याचे तऱ्हेवाईक कुटुंबीय यांचे स्वभावदर्शन या कादंबरीत घडतेच पण भावडेपण, अंधश्रद्धा यामुळे निष्कारण संकटात सापडलेल्या कुटुंबाचेही चित्रण यात आले आहे. या कादंबरीतील सर्व व्यक्तिचित्रणे आणि ज्या परिसरात ही कथा घडते तो परिसर अतिशय रेखीवपणे दांडेकरांनी रेखाटला आहे. तसेच वऱ्हाडातील ग्रामजीवनाचे चित्र आपल्या डोळ्यासमोर येते. अस्सल वऱ्हाडी बोलीचा वापर आणि वऱ्हाडी ग्रामीण माणसांच्या वागण्या-बोलण्यातील टिपलेली विसंगती ही या कादंबरीची जमेची बाजू आहे.

'माचीवरला बुधा' (१९५८) ही उत्तम गुणवत्ता असलेल्या कादंबऱ्यापैकी एक. ग्रामीण शेतकरी मनाला त्याच्या गावाची, जमीनीची, तेथील माणसांची, निसर्गाची असणारी ओढ या कादंबरीतून प्रत्ययाला येते. राजमाची किल्ला, किल्ल्यावरचे टेमलाईचे पठार, त्या पठाराभोवतालचे रान, तळ कोकणाची दरी, या दरीच्या बाजूला असेला खंडाळ्याचा डोंगर, या डोंगराच्या पोटातून जाणारा रेल्वे मार्ग आणि एकूणच निसर्ग यांचे अत्यंत सूक्ष्मदृष्टीने टिपलेले चित्र वाचकांना जणू त्यांचे प्रत्यक्ष दर्शन घडविते. संपूर्ण कादंबरीभर निसर्ग आणि माणूस यांचे अद्वैत जाणवत राहते.

“बा. भ. बोरकरांची 'भावीण' (१९५०) ही कोकणातील शेवंती या भावीणीच्या जीवनावरची कादंबरी. शेवंती भावीण असली तरी इतरापेक्षा वेगळी आहे. सांकेतिक अर्थाने भावीण ही एक जमात आहे. येथे स्त्री-पुरुष संबंधाची परिणती विवाहात होत नाही. शुद्ध विचाराच्या, सात्विक, बुद्धिमान अशा शेवंतीची ही शोकांतिका. शेवंतीच्या प्रकृती धर्मपिक्षा भिन्न असे आणखी एक व्यक्तिमत्त्व म्हणजे फुलवंती. तारूण्याच्या काळात शक्य तेवढे सुख उपभोगावे व वृद्धापकाळाची तरतूद करून ठेवावी हे तिचे साधे आणि सरळ तत्त्वज्ञान आहे. हे जीवनाचे वेगळे तत्त्वज्ञान आहे. हे सारे जीवन महाराष्ट्राच्या जीवनाहून वेगळे आहे. हेच या ठिकाणाच्या प्रादेशिकतेचे वेगळेपण.”

- डॉ. वासुदेव मुलाटे

बळी (१९५०) या विभावी शरूरकरांच्या कादंबरीने वाचकांचे लक्ष एका वेगळ्याच अनुभवविश्वाकडे वेधले. दारिद्र्य, गुन्हेगारी यासाठी प्रसिद्ध असलेल्या मांग-गारूड्यांचे जीवन या कादंबरीत त्यांनी शब्दबद्ध केले आहे. त्या काळातील ग्रामीण-नागर वाचकांवर त्या काळात ही कादंबरी प्रभाव पाडून गेली आहे. खेड्यापाड्यातून आणि आडरानातून पोटासाठी वण वण फिरणारी ही जमात ग्रामीण जीवनाचाच एक घटक आहे. तुच्छता, अपमान याशिवाय काहीच वाटचाला न येणाऱ्या जमातीचे चित्र रेखाटणाऱ्या या कादंबरीतील प्रभावी निवेदनशैली कादंबरीच्या यशाची बाजू आहे.

‘वाडगीण’ ही मधु मंगेश कर्णिक यांची कादंबरी, ही कोकणच्या पार्श्वभूमीवरची आहे. ज्यांच्या अन्न, वस्त्र, निवारा यासारख्या सामान्य गरजाही भागत नाहीत अशा अज्ञान, अंधश्रद्धा, दारिद्र्य यात कायम अडकलेल्या वारली जमातीचे चित्रण या कादंबरीत आहे. मायावी या वारली जमातीच्या स्त्रीच्या दुःखाची करून कहाणी सांगण्याच्या निमित्ताने एका अज्ञात अशा प्रदेशाला साकार करण्याचा प्रयत्न कर्णिकांनी यात केला आहे.

१९५० ते १९६० च्या दरम्यान प्रादेशिक कादंबरीच्या प्रवाहात दोन महत्त्वाचे लेखक लिहू लागले, ते म्हणजे श्री. ना. पेंडसे आणि गो. नी. दांडेकर. या लेखकांमुळे प्रादेशिक कादंबरी लोकप्रिय तर झालीच पण प्रादेशिक कादंबरीला काही नवी परिमाणेही प्राप्त झाली. येथून पुढे काही काळ प्रादेशिक कादंबरीचा प्रवाह बहुचर्चित राहिला. १९५० ते ६० च्या दशकातील ग्रामीण कादंबरीचा विचार केल्यास या दशकात तीन महत्त्वाच्या कादंबऱ्या प्रकाशित झालेल्या दिसतात. व्यंकटेश माडगूळकर यांची ‘बनगरवाडी’ (१९५५), अण्णाभाऊ साठे यांची ‘फकिरा’ (१९५९) आणि उद्धव शेळके यांची ‘धग’ (१९६०) या कादंबऱ्या होत.

अण्णाभाऊ साठे यांच्या साहित्यातून दलित शोषित जीवनाचे चित्रण केले आहे. त्यांच्या सगळ्याच साहित्याकृतीतून दलित शोषित जीवनाचे चित्रण केले आहे. त्यांच्या सगळ्याच साहित्यकृतीमधून सत्यासाठी, सत्त्वासाठी, न्यायासाठी संघर्ष करणारा नायक, त्यासाठी अद्भूत वाटावे असे शौर्य करणारी लोकविलक्षण अशी माणसे उभी केली आहेत. ‘फकिरा’ याही कादंबरीचा नायक असाच लोकविलक्षण आहे. लोकजीवन आणि लोकसंस्कृती, खेड्यातील गावगाडा, बलुतेदार आणि गाव-कामगार यांचे संबंध यांचे मोठे समर्थ चित्रण ‘फकिरा’ मध्ये आढळते. तसेच इंग्रजांविरूद्ध दलितांनी आपल्या अस्मितेसाठी पुकारलेला लढाही प्रभावी होऊन या कादंबरीतून प्रकट होतो. खेड्यातील लोकजीवनात रूढ असणारे धार्मिक विधी, समजुती, रितीरिवाज यांचे दर्शन यातून वाचकांना घडते. तसेच न्याय आणि अस्मितेसाठी, पारतंत्र्यात, दुष्काळात पिळून निघणाऱ्या जनतेसाठी लढणाऱ्या फकिराचे आणि शूर, लढवय्या मांग जातीचेही दर्शन घडते. याच निमित्ताने खेड्यातील खोत, कुलकर्णी, पाटील, महार, मांग यांचे ग्रामीण पातळीवरील स्थान आणि त्यांच्या जगण्याच्या पद्धत, संकटप्रसंगी त्यांचे जातीभेदातीत वागणे यांचाही प्रत्यय येतो. स्वाभिमान जपणाऱ्या, गरीबीतही आनंद शोधणाऱ्या, अन्यायासाठी संघर्ष करणाऱ्या, प्रसंग आला तर तेवढ्याच दिलदारपणे सर्वस्व अर्पण करणाऱ्या रामोशी-मांग जातीचे हे वास्तवदर्शी चित्रण ग्रामीण कादंबरीच्या इतिहासात मोलाचे आहे.

उद्धव शेळके यांची ‘धग’ ही कादंबरीसुद्धा अनेक अर्थानी लक्षणीय आहे. ही कादंबरी म्हणजे १९६० पर्यंतच्या कालखंडातील शेवटची आणि महत्त्वाची कादंबरी. उद्धव शेळके यांच्या ग्रामीण

साहित्यातून साकार होणारा प्रदेश हा अमरावती जिल्ह्याचा ग्रामीण परिसर आहे. या कादंबरीत तळेगाव आणि मोझरी या दोन खेड्यांचा म्हणजेच अमरावती जिल्ह्यातील ग्रामीण परिसर चित्रित झाला आहे. आपल्या कुटुंबासाठी प्रतिकूल परिस्थितीशी अखंड झुंजणाऱ्या जिद्दी, सोशिक व नवरा मुलांवर प्रेम करणाऱ्या कौतिक या स्त्रीची ही कथा आहे. संसाराची वाताहत वर्णन करणारी ही कादंबरी आहे. कौतिकची ही संघर्षकथा शेळके यांनी अत्यंत संयमाने आणि तेवढ्याच कलात्मकतेने चित्रित केली आहे. कौतिकच्या निमित्ताने सामान्यातले असामान्यत्व शोधणाऱ्या या कादंबरीत समाजाच्या दृश्य अदृश्य पाशांनी माणसांचे जीवन शब्दबद्ध आहे. ग्रामीण भागातील दारिद्र्याशी धैर्यनि दोन हात करणाऱ्या असंख्य स्त्रियांचे प्रतिनिधित्व 'धग' मधील 'कौतिक' करते. ही एक अविस्मरणीय व्यक्तिरेखा आहे. तिरसट सासरा, संसारात लक्ष नसणारा नवरा आणि मनाप्रमाणे न वागणारा मोठा मुलगा यांच्या कचाट्यात सापडलेली व अंतिमतः भ्रमिष्ठ झालेली 'कौतिक' वाचकाला अस्वस्थ करून सोडते. माणसे साकार करण्यासाठी परिसर उभा करावा लागतो या जाणिवेतून कादंबरीचे लेखन केले आहे.

या कादंबरीत शहर विरूद्ध खेडे असा संघर्ष येत नाही. तरीही यंत्रयुगाचे खेड्यांवर होणाऱ्या परिणामाचे, ग्रामीण विभागातील सर्वसामान्यांच्या जीवनावर होणाऱ्या शोकात्म परिणामाचे तरल परंतु प्रभावी चित्रण उध्दव शेळके यांनी तेथे केले आहे.

“धग मधील संवादातून येणारी अस्सल ग्रामीण बोली आणि तिचा ठेका पकडणारे नागर निवेदन प्रतीतिक्षम आहे. शेळक्यांचे शब्द सूचकतेचे सामर्थ्य घेऊन येतात आणि भावनांचे मोहळ जागवितात. ही एका कुटुंबाची दुःख कथा असली तरी तिच्यामागे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा, जातिव्यवस्थेचा आणि समाजजीवनाचा एक व्यापक पण सूचक संदर्भ सतत जागता ठेवला आहे.”

र. बा. मंचरकर (म. सा. प. जुलै १९८०)

प्रकरण - १२ वे

१९६० नंतरची मराठी ग्रामीण कादंबरी

१९६० ते १९८० या कालखंडात लिहिणाऱ्या लेखकांनी मराठी कादंबरीमध्ये निश्चितच भर घातली आहे. व्यंकटेश माडगूळकर, अण्णाभाऊ साठे, उध्व शेळके, रा. रं. बोराडे, हमीद दलवाई, आनंद यादव आदी लेखकांनी मराठी कादंबरीविश्वामध्ये मोलाची भर घातली आहेच, पण त्यांनी ग्रामीण कादंबरी लोकप्रियही केली आहे. सरंजामी परंपरा आणि आधुनिकता, यंत्रयुग आणि ग्रामीण जीवन, जात आणि धर्म यातील ताणतणाव या आणि यासारख्या द्वैतामधून झडणारा संघर्ष चित्रित करून या कालखंडातील लेखकांनी समकालीन वास्तव साक्षात केले आहे ही अतिशय महत्त्वाची गोष्ट आहे. भाषेच्या निवेदनाच्या पातळीवर काही लेखकांनी प्रयोगही केले आहेत. हे प्रयोग वास्तवाकलनाच्या दृष्टीने महत्त्वाचे ठरले.

चिं. चं. खानोलकर हे १९६० नंतरचे बहुचर्चित प्रादेशिक कादंबरीकार. 'रात्र काळी घागर काळी', 'कोंडुरा', 'गणुराया', 'चानी', 'अगोचर', 'भागधेय', इत्यादी त्यांच्या कादंबऱ्या मराठीतील बहुचर्चित अशा ठरल्या आहेत. बोरकरांची 'भावीण' आणि जयवंत दळवी यांची 'महानंदा' या दोन्ही कादंबऱ्या उल्लेखनीय आहेत. प्रादेशिक जीवनचित्रण करणारे आणि गोव्याच्या भूमीशी संबंधित असणारे शेवटचे परंतु महत्त्वाचे कादंबरीकार म्हणून सुभाष भेंडे यांचा उल्लेख करावा लागतो. त्यांची 'जोगीण' ही नितांत सुंदर कादंबरी. मनःप्रकृती विरुद्ध जोगीण व्हावे लागलेली स्त्री प्रकृतीच्या आणि निसर्गाच्या हाका ऐकून मुक्त होते. त्यांच्या 'अदेशी', 'चकवा' या कादंबऱ्यांतूनही उल्लेखनीय निसर्गवर्णने, संवादांतील कोकणीचा वापर यातून गोमांतकीय वातावरण दरवळत रहाते.

महादेव मोरे हे १९७० नंतरचे महत्त्वाचे लेखक. 'पाव्हणा', 'रैत', 'वस्ती', 'एकोणिसावी जात', 'पनोती', 'स्टँड', 'झल', 'झोंबड' इत्यादी त्यांच्या अनेक कादंबऱ्या आहेत. 'वस्ती' मध्ये मांग गारुडी, डोंबारी या भटक्या समाजाचे चित्रण येते. 'आडगार' मध्ये त्यांनी वेश्याजीवनाचे भीषण वास्तव चित्रित केले आहे. कालानुरूप औद्योगिकीकरणाचे वारे ग्रामीण भागातही पोहोचले. त्याचे पडसाद मोरे यांनी आपल्या लेखणीतून चित्रित केले आहेत.

चंद्रकांत काकोडकरांच्या 'निसर्गाकडे', 'कृणाच्या स्वातंत्र्यासाठी', 'गोमंतका जागा हो', 'अन्नपूर्णा', या कादंबऱ्यांतून गोमांतकीय प्रादेशिक जीवनाचे आणि स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठी गोव्यात झालेल्या चळवळीचे प्रतिबिंब पडलेले दिसते. 'भीष्माचा डोंगर' मध्ये श्रीराम कामत यांनी औद्योगिकीकरणामुळे शांततापूर्ण आणि निसर्गसमृद्ध जीवन जगणाऱ्या ग्रामीण समाजावर आलेली नैतिक अवकळा चित्रित करण्याचा प्रयत्न केला आहे. १९७५ नंतरच्या काळात उदयास आलेले मोहन पाटील, आनंद पाटील, पुरुषोत्तम बोरकर, वासुदेव मुलाटे, बाबुराव मुसळे, उत्तम बंडू तुपे, सदानंद देशमुख, प्रतिमा इंगोले, राजन गवस, भीमराव वाघचौरे इत्यादींचे लेखन सजगपणे बदलत्या ग्रामीण वास्तवाचे चित्रण करित आहे. यादृष्टीने 'चौडकं', 'भंडारभोग' (राजन गवस), 'नापत' (बळवंत कांबळे), 'झुलवा' (उत्तम बंडू तुपे) इत्यादी कादंबऱ्या प्रखर सामाजिक जाणिवेतून लिहिलेल्या आहेत.

उत्तम बंडू तुपे यांच्या कादंबरीत प्राधान्याने ग्रामीण समस्यांचेच सूचन व्यक्त झाले आहे. परिस्थितीच्या चक्रात चिपाडाप्रमाणे पिळल्या जाणाऱ्या नवशिक्षित ग्रामीण तरुणांची मानसिक वाताहत 'चिपाड' या कादंबरीत त्यांनी रेखाटली आहे. तर परिस्थितीविरुद्ध बंड करून उठलेल्या जगन या जोगतिणीची कथा उत्तम बंडू तुपे यांच्या 'झुलवा' मध्ये येते. एखादं शेत खरेदी करताना आणि त्याचे खरेदीखत करून घेताना शेतकऱ्यांना किती अनंत अडचणींना तोंड द्यावे लागते याचे वास्तवतापूर्ण चित्र आनंद पाटील यांच्या 'कागूद' मध्ये आले आहे. शहरात कॉलेज शिकणाऱ्या बाबूने 'कागूद' ची कथा सांगितली आहे. जीवनानुभवाकडे पाहण्याचा त्याचा दृष्टीकोन कुठल्याही प्रकारे संस्कारित झालेला नाही. जीवनानुभव आहे तसा तो मांडतो. भाषेबाबतही प्रमाण किंवा ग्रामीण प्रश्न उपस्थित होत नाही.

पुरुषोत्तम बोरकर यांची 'मेड इन इंडिया' ही पहिलीच कादंबरी तिच्या वेगळेपणामुळे चर्चेचा विषय ठरली. व-हाडी बोलीतले वाक्यप्रचार, म्हणी, इंग्रजीच्या संपर्कामुळे निर्माण झालेली शब्दांची संस्कारित रूपे यांचा समुचित उपयोग करून फिरक्या घेणारे भाष्य करित निवेदन करणारा पंजाबराव ही एक वल्लीच आहे. एका शेतकऱ्याची शोकांतिका चितारणारी यशस्वी कादंबरी म्हणून बाबाराव मुसळे यांच्या 'हाल्या हाल्या दूध दे' चा विचार करावा लागतो. तर अशोक व्हटकर यांनी 'बगाड' या कादंबरीत जीवघेण्या परंपरेमध्ये जखडलेल्या माणसांचे जगणे रेखाटले आहे. ग्रामीण भागातील सहकारक्षेत्र हे स्वाहाकार क्षेत्र कसे बनले आहे याचे वास्तवतापूर्ण चित्र म्हणजे 'विषवृक्षाच्या मुळ्या' ही वासुदेव मुलाटे यांची कादंबरी होय. ग्रामीण भागात कायापालट घडविण्यासाठी ही चळवळ राबविली जात आहे असे म्हटले जाते; परंतु प्रत्यक्षात खरोखरच तसे घडत आहे का? हा प्रश्न या कादंबरीने उभा केला आहे.

स्वातंत्र्योत्तर काळात महाराष्ट्राचे ग्रामजीवन झपाट्याने बदलत चालले आहे. शिक्षणप्रसार, शहरीकरण आधुनिक सुधारणांचा व विचारांचा प्रसार, दलित समाजाला मिळालेले शासकीय संरक्षण यामुळे परंपरागत ग्रामीण मनाला हादरे बसत आहेत. ग्रामीण भागातील राजकारणी वर्ग प्रामुख्याने उच्चवर्णीय असल्याने तोही परंपरावादीच आहे. परंतु कधीकधी मतांसाठी तो दिखाऊ पुरोगामी बनतो. प्रत्यक्ष कृतीच्या वेळी मात्र त्याचे पितळ उघडे पडते. या ग्रामीण मानसिकतेचा आडवा छेद रंगनाथ पठारे यांनी 'पाचर' या कादंबरीत घेतला आहे. समाजवास्तवाचे व्यामिश्र ताण शोधण्याचा लेखकाचा प्रयत्न लक्षणीय म्हणावा लागेल.

याखेरीज इतर अनेक कादंबऱ्यांतून समकालीन प्रश्न हाताळले गेल्याचे दिसतात. खेड्यातील पाण्याचा प्रश्न (पांगिरा: विश्वास पाटील, तहान : सदानंद देशमुख), धरणप्रस्तांचे प्रश्न (झाडाझडती: विश्वास पाटील, मोहोळ : रवी मिश्रा, जगबुडी : वामन पात्रीकर), वाढत्या शहरीकरणामुळे शेतजमिनीचा होत चाललेला संकोच (बस्तान: मोहन पाटील) इत्यादी.

'तहान' ही कादंबरी लिहून पाण्याचा प्रश्न मांडणाऱ्या सदानंद देशमुख यांनी लिहिलेल्या 'बारोमास' या कादंबरीत ग्रामीण वास्तवाच्या अनेक बाजूंना स्पर्श केला आहे. शिकूनही दारिद्र्य आणि बेकारी यामुळे अगतिक झालेल्या तरुण पिढीची दिशाहीनता, शहरीकरणाच्या संपर्कामुळे निर्माण झालेला वाढता चंगळवाद, जागतिकीकरणाचे शेतीवर झालेले दुष्परिणाम यामुळे गांजलेल्या शेतकऱ्यांना कराव्या लागत असलेल्या आत्महत्या, सरकारी उदासीनता, त्यातही शिरलेले संधिसाधू राजकारण आणि भ्रष्टाचार

असे कितीतरी विषय आपल्या आशयकक्षेत सामावून घेणारी ही कादंबरी म्हणजे आजच्या विषमता पोसणाऱ्या अर्थव्यवस्थेचा आणि समाजव्यवस्थेचा पंचनामाच आहे.

प्रकरण - १३ वे

मराठी ग्रामीण कथा

१९४१ साल हा ग्रामीण कथेचा आरंभबिंदू मानावा लागेल. कारण यावर्षी श्री. म. माटे यांचा 'उपेक्षितांचे अंतरंग' हा कथासंग्रह प्रसिद्ध झाला. त्यांचे लेखन पूर्वीच्या लेखकांपेक्षा वेगळे पडते. आपण 'माहित असलेल्याच गोष्टी लिहून काढल्या' असे त्यांनी आपल्या आत्मचरित्रातून म्हटले आहे. प्रचार आणि परिवर्तन यासाठी आपण 'उपेक्षितांचे अंतरंग' लिहिले असेही ते म्हणतात. या लिखाणाला गोष्ट म्हणायचे असा त्यांचा आग्रह नाही. "गोष्ट याहून दुसरे काही सोईस्कर नाव सापडत नाही म्हणून गोष्ट म्हणायचे" असे ते 'माणूसकीचा गहिवर' या पुस्तकाच्या प्रस्तावनेमध्ये म्हणतात.

माट्यांपूर्वी ग्रामीणकथा लिहिली गेलीच नाही असे नाही. तुरळक प्रयत्न झाले. उदा. ह. ना. आपटे यांची 'काळ तर मोठा कठीण आला', शि. म. परांजपे यांची 'एका खडी फोडणाऱ्याची गोष्ट' इ. परंतु हे अपवादात्मकच. नागर समाजापासून दूर आधुनिक सुधारणांपासून वंचित असा फार मोठ्या मानव समाजाचे चित्रण अजून व्हायचे आहे याची जाणीव माटे यांच्या कथालेखनापासून झाली. त्यांनी आपली कथा वास्तवतेच्या पातळीवर आणली म्हणून तिला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. त्यांनी केलेली ही चित्रणे आर्ताच्या कणवेतून स्फुरलेली आहेत.

माट्यांच्या पिंड समाजसुधारकाचा आहे. त्याची छाप त्यांच्या कथांवरून जाणवते. 'तारळखोऱ्यातील पिय्या' विषयी लिहिताना ते सामाजिक स्तरांविषयी विस्ताराने माहिती देतात व पिय्याच्या बंडखोरीची सामाजिक मीमांसा देऊ पहातात.

या हकिकती लिहिताना माटे त्यातील नाट्यगर्भ कथावस्तूकडे जास्त आकर्षित झालेले आहेत. या कथावस्तू मांडत असताना ते त्यात भावनिकदृष्ट्या गुंतून पडतात. माट्यांचे हे वैशिष्ट्य आहे व ही त्यांची मर्यादाही आहे.

माट्यांचे निवेदन रसाळ असते. ग्रामीण लोकांची भाषा, समाजसुधारकांची कणव आणि पांढरपेशांची सामाजिक जाणीव यांचा मनोहर मिलाफ त्यांच्या कथांमध्ये झालेला आढळतो. म्हणूनच की काय ते या समाजातील या स्तरांचे चित्रण इतक्या सहानुभूतीपूर्वक करू शकेल. त्यांच्या चित्रणात महार, मांग, फिरस्ते, कष्टकरी अधिक आढळतात.

माट्यांची शैली वास्तव व दमदार अशी आहे. त्यामुळेच आपल्या लांबसडक वाक्यांच्या फटकाऱ्याने त्यांनी ग्रामीण व्यक्तिरेखा आपल्यापुढे उभ्या केल्या. कथेचे बंदिस्त संकेत झुगारून त्यांचा कथाप्रवाह वाहत रहातो आणि वाचकांनाही तो आपणाबरोबर घेऊन जातो. याचे उदाहरण म्हणून 'कृष्णाकाठाचा रामवंशी' ही कथा सांगता येईल.

ग्रामीण जीवनातील रंगडेपणा, हजरजबाबीपणा, जिद्द, साधेपणा, हे सारे माट्यांनीच प्रथमतः पुढे आणले. या सर्व गुणांची मोहिनी वाचकांवर पडली. मराठी कथावाङ्मयातील त्यांचे सर्वोच्च स्थान आपणाला

नाकारता येणार नाही. ग्रामीण कथा फोफावण्यास माटेच कारणीभूत झाले, असे निःसंदिग्धपणे म्हणावे लागते. त्यांना 'मराठी कथेचे हरिभाऊ' असे आनंद यादव म्हणतात.

श्री. म. माटे यांच्या आसपास व आगेमागेच ग. ल. ठोकळ यांनी कथालेखनास प्रारंभ केला. 'मीठभाकर' या आपल्या काव्यसंग्रहाद्वारे त्यांनी ग्रामीण कवितेमध्ये उल्लेखनीय प्रयत्न केला.

ग्रामीण जीवन जवळून निरखल्यांपैकी ठोकळ हे एक होत. त्यांनी ज्या काळात ग्रामीण कथालेखनास प्रारंभ केला त्याकाळात ग्रामीण कथा फारशी लिहिली जात नव्हती. त्यादृष्टीने ठोकळ ग्रामीण कथालेखनाच्या आद्य मान्यवरांपैकी एक ठरतात.

रूढ संकेतांपासून त्यांची कथा मुक्त तर नाहीच शिवाय काव्यातील संकेत त्यांच्या कथालेखनातून प्रकटतात. त्यांनी स्वतः 'ठोकळ गोष्टी भाग १ ला' च्या प्रस्तावनेत म्हटले आहे की, "ग्रामीण जीवनावरील कथा काव्यमय या सदरात मोडतात."

खेडेगावातील जीवन म्हणजे बैलगाडीतून हिंडणे, विहिरीत डुंबणे, चिंचा खाणे, गावपाटलाची माजोरी सहन करणे इत्यादी लोभस संकेत त्यांच्या कथांमधून वारंवार आढळतात. कोल्हाट्याच्या जीवनावरील कथा लिहिताना सुद्धा ठोकळ प्रेमाचा सांकेतिक त्रिकोण तयार करतात. 'गोफणगुंडा' आणि इतर काही कथांमध्ये त्यांनी काही गाणी घातली आहेत. गोफणगुंडा ही कथा अनुभवातून लिहिली आहे असा त्यांचा दावा आहे.

ठोकळांनी कथाविषय विविध प्रकारचे निवडले आहेत. त्यात ग्रामीण जीवनाचे अनेक प्रश्न आलेले आहे. भटक्या जमाती, पिढीजात वैर असणारी घराणी, बलदंड लोकांच्या अन्यायाने दबलेले गावातील दुबळे लोक, लोकगीतांसाठी भटक्या जमातींशी संपर्क करू पहाणारे नगरातील तरूण, गावात आलेल्या मास्तरणीला त्रास देणारे गावगुंड इत्यादी आहेत. उपमा, रूपके यांचा वापरही कित्येकदा मनाला भावून जातो.

त्यांनी ग्रामीण कथेसाठी आशयाचा भरपूर विस्तार आवाक्यात आणला. हे त्यांचे कार्य मोलाचे. खेड्यातील अज्ञान, रानदांडगेपणा, माणसामाणसातील आणि गावातील हाडवैर, प्रेमप्रकरणे, सुगी, शेतीतील नाट्यपूर्ण प्रसंग, खेडेगावातील सण-उत्सव, भटक्या-जमातींचे चित्रण इत्यादी महत्त्वपूर्ण. 'मराठी कथेचे फडके' असे त्यांचे वर्णन आनंद यादव करतात. त्यांच्या कथेचे एक तंत्र आहे. आकर्षक आरंभ, घटनांची मन रमवणारी मालिका व तसाच चटकदार शेवट असा त्यांच्या कथेचा आदि-मध्य-अंत्य असतो. मनोरंजकतेवर भर असतो.

र. वा. दिघे हे ठोकळांचे समकालीन. त्यांचे कथाविश्व खूप व्यापक आहे. नागर, त्याचप्रमाणे ग्रामीण कथाही विपुलप्रमाणात लिहिल्या.

काव्यमयता, अद्भुतरम्यता आणि चमत्कृती यांकडे त्यांचा कल आहे. रंजक कथानक, काव्यात्म आणि सकस भाषा यांमुळे त्यांच्या कथा लक्ष वेधून घेतात.

ते सहाद्रीच्या कुशीतल्या समुद्रकिनाऱ्यावरच्या कोकणचे लेखक आहेत. कोळ्यांचे जीवन त्यांनी काही कथांतून चितारले आहे तर मावळचा प्रांतही त्यांच्या काही कथांमधून आला आहे.

चमत्कृतीपूर्ण कथाविषय सापडला की ते खुबीदारपणे रंगवितात. या चमत्कृतीच्या हौसेमुळे अनेक वेगवेगळी व्यक्तिचित्रे दिघे यांनी निर्माण केली आहेत.

उदा. शहाणे वकिलांना आपला मुलगा समजणारी वेडी सावत्री
(आई);

हळदीचं फूल शोधू पहाणारे जांभळीकर मामा
(हळदीचं फूल) ;

बैल मेला म्हणून स्वतः नांगर ओढणारा भोळा जंगू
(पहिलं बक्षीस) इत्यादी ...

निसर्गाची सूक्ष्म वर्णने करण्यातही दिग्घे अगदी वाकबगार आहेत. उदा. 'वेताळाची धोंड' ही कथा. लोकगीते, कविता, ओव्या यांचाही त्यांनी कथेमध्ये उपयोग केला आहे.

वर्णन करताना तपशीलात ते अधिक घुसतात. ग्रामीण प्रश्न हाताळताना सुधारणावादी दिशा दाखवल्या आहेत.

व्यंकटेश माडगूळकरांनी गावाकडच्या गोष्टी सांगायला सुरुवात केल्यानंतरच मराठी ग्रामीण कथेला खऱ्या अर्थाने सुरुवात झाली. त्या अगोदरचे मराठी कथेचे ग्रामीणत्व सांकेतिक व शोभादायक होते.

१९५४ च्या सुमारास मौज-सत्यकथेतून माडगूळकरांनी अभावितपणे ग्रामीण मराठी कथेत मन्वंतर घडविले. या मन्वंतराच्या पताका मिरासदार, शंकर पाटील, पाठक, आनंद यादव, शंकरराव खरात, आण्णाभाऊ साठे, हमीद दलवाई, बोराडे, भोसले, रणजित देसाई, सखा कलाल, बाबा पाटील, इतर पाटील, चारूता सागर, महादेव मोरे- यांसारख्या लहान मोठ्या कथाकारांनी मिरवल्या. या विनीच्या ग्रामीण कथाकारांपैकी टिकून राहिलेली नावे फार कमीच आहेत. कोणतीही नावे असली तरी त्यांच्या अग्रभागी व्यंकटेश माडगूळकरांचे नाव ठेवावेच लागते. त्यांनी मराठी ग्रामीण कथेचे आद्य व अभिजात पीठ स्थापन केले. त्यांच्या अगोदरच्या पिढीतील मोटे, ठोकळ या नामवंत कथाकारांच्या समर्थ कथाकृतींशी तुलना केली तर असे आढळून येते की व्यंकटेश माडगूळकरांची मराठी ग्रामीण जीवनाची उपजत जाणच इतकी दृढ आणि सहजखोल होती की त्यासाठी कोणत्याही अन्य व्यासंगाची, करामतीची व धडपडीची त्यांना गरज भासली नाही. त्यांच्या कथांच्या तुलनेत अगोदरच्या कथा अपुऱ्या जाणिवेच्या, ढोबळ, अकलात्मक आणि सदोष म्हणजे जातिवंत नव्हे पण बहिरूप्यासारख्या वाटू लागतात. माटे यांनी उपेक्षितांच्या अंतरंगात प्रामाणिकपणे शिरकाव करून घेतला. पण या प्रवेशाला त्यांच्या हेतूमुळे नव्हे तर परिस्थिती वैशिष्ट्याने मर्यादा पाडल्या. उपेक्षितांच्या वस्तीवर काही काळ प्रामाणिकपणे घालविलेल्या माणसाला जेवढे अंतरंग कळेल तेवढेच श्री. माटे यांना कळू शकले. त्यांनी बन्सीधरासंबंधी कळवळून उद्गार काढले, 'बन्सीधर आता तू कुठं रे जाशील!' ते हृदयस्पर्शी आहेत यात शंका नाही. असे उद्गार माडगूळकर कधी काढत नाहीत. ते तटस्थ, अलिप्त रहातात. प्रत्यक्ष जीवनच आपल्यासमोर उभे करतात व त्यालाच बोलायला लावतात. त्यांची पात्रेच म्हणतात- "आता आमचं नाव कोण ठेवणार? आम्हाला कुणी पाळण्यात घातलय? कानात कुर-केलयं?" या उद्गारातील सच्चेपणा व परिणामकारकता वेगळी होते. माडगूळकरांनी दारिद्र्याचे, सहनशक्तीचे वर्णन केलं नाही तर ही परिस्थिती व गुण जसेच्या तसे आपल्या काळजाला भिडवले. 'काय सुदीक गेलं नाही!' या कथेतील मुलं, खायला काहीच नाही असं पाहून चिमणीवर हळकुंड भाजून खातात. या तऱ्हेचा तपशील अगोदरच्या कथाकारांना कितपत माहित होता अथवा जाणवला होता? माडगूळकरांच्या आकलनाचा व प्रतिभेचा धर्मच वेगळा होता हे मान्य करावे लागते.

व्यंकटेश माडगूळकरांच्या कथेचा आवाका लहान आहे, त्या एकपद्री आहेत, त्यात व्यक्तिचित्रणातली विविधता व खोली नाही, त्यांना ग्रामीण जमातीशी एकरूप होता येत नाही. त्यांचा जन्म, संस्कृती वेगळी, जनसामान्याशी मिसळण्याचा त्यांचा स्वभाव नाही, त्यात आढ्यता आहे, असे अनेक आक्षेप कमीजास्त तीव्रतेने व्यक्त होताना दिसतात. हे सर्व आक्षेप लक्षात घेतले तरीही व्यंकटेश माडगूळकरांच्या मराठी ग्रामीण कथेतल्या प्रथम स्थानाला ढळ पोहोचेल असे वाटत नाही.

“माडगूळकरांनी आपल्या ग्रामीण जीवनाची अस्सल व अभिजात नस पकडली; सनातन, गहिन्या दुःखाच्या छायेत वावरणाऱ्या माणदेशी माणसांच्या मागे त्यांची लेखणी सावलीसारखी फिरली. लेखानाचे व जीवनाचे अभेद्य तिने जाणले आणि तरीही निरागस कलात्मकतेची विलक्षण साक्ष ती देतच राहिली. त्यांच्या लेखनाचे उमाळे इतके सहजसुंदर राहिले की त्यांना तंत्रादिकांचे पढीक निकष लावणे उपरे वाटावे. मुलाण्याचा बकस त्यांच्या कहाणीच्या अखेरीस म्हणतो, “न्हाई, मी मुलाण्याचा, बाबालालचा पोरगा, तुम्हाला ठाव नसल? नसल, तुम्ही कशाला बघताय! मेला तो, लई दिस झालं, मा बी मेली, चांगली हुती, मला म्हनायची, ‘बकस मेरा लाल है’, म्हनायची, ‘तुझी शादी करायची’, चांगली हुती पर मेली.” यातले कारूण्याचे कढ, अंतःकरणात रूजलेल्या दुःखाची लय हे किती सच्चे आणि अभिजात आहेत! माडगूळकरांचे माणदेशी माणसांचे, मानवी स्वभावाचे, निसर्गाबद्दलचे व निसर्गातील प्राणिमात्रांचे आणि नियतीच्या अगम्य खेळाबद्दलचे आकलन आणि त्याचा कथाकल्प केवळ आश्चर्यकारक आहे! ग्रामीण जीवनाच्या तळाचा इतका शंभर नंबरी अस्सलपणा नंतर क्वचितच दिसला आहे,” असे म. द. हातकणंगलेकर जे माडगूळकरांबद्दल म्हणतात ते रास्त वाटते.

शंकर पाटलांनी माडगूळकरांच्या आगेमागेच कथालेखनाला प्रारंभ केला, त्यांनी माती मळली ती हातकणंगले, कुंभोज, कोल्हापूर या भागातली. त्यांच्या ग्रामीण जीवनाचा परिचय तितकाच जातीवंत होता. या जीवनातले दुःख, दैन्य जसे त्यांना माहीत, तसा बेरकीपणा, नादिष्टपणा, रंग, ढंग, खट्याळपणा हेही गुण त्यांनी मनापासून हेरलेले. गोष्टीवेल्हाळपणा त्यांच्या अंगात मुरलेला असल्याने त्यांनी अतिशय रंजक कथालेखन केले. ग्रामीण जीवनातील सनातन दुःख त्यांनीही काही लक्षणीय कथांतून आळविले. ग्रामीण स्त्रियांच्या दुःखाची त्यांची जाण अधिक सखोल होती, या दुःखाची त्यांची भाषाही अधिक प्रवाही, परिणामकारक होती. ‘आभाळ’, ‘वेणा’, ‘भार’ यासारख्या त्यांच्या कथा कायमच लक्षात राहिलेल्या आहेत. त्यांच्या काही समर्थ कथांनी आपले गुण दाखविले आहेत. त्याच गुणांचा परिपोष आनंद यादव, सखा कलाल यांच्या कथांत नंतर झालेला आपणास आढळतो. या गुणांची जात आत्मलक्ष्मी (Self-conscious) आविष्काराशी संबंधित आहे.

शंकर पाटील यांच्या बहुतेक गंभीर कथा स्त्रियांच्या दुःखासंबंधीच्या आहेत. त्यांच्या कथेच्या आविष्कार पद्धतीत व भाषाशैलीत काही नवी वैशिष्ट्ये मात्र आली. ही शैली आत्ममग्न, स्वगत किंवा स्वगीतासारखी झाली. स्वतःच्या दुःखाची कर्मकहाणी स्वतःशीच किंवा आळवल्यासारखी, गा-हाणे झुलत झुलत मांडल्यासारखी निवेदनाची शैली तयार झाली. ‘वेणा’ सारख्या कथेत ती चपलख बसली. करूणेचे कढ तिच्या लयबद्धतेत स्पष्टपणे जाणवले. याचमुळे इतरत्र ती आवर्तनशील, पाल्हाळीक बनली.

१९६० नंतरच्या ग्रामीण कथेत दोनच ठळक टप्पे जाणवतात. एक **आनंद यादव** यांच्या कथेचा व दुसरा **सखा कलाल** यांच्या कथेचा, त्यांच्याबरोबर अनेक नामवंत कथाकारांनी लेखन केले आहे. त्यात

बोराडे, बा. भ. पाटील, बाबा पाटील, चारूता सागर, महादेव मोरे इ. नावे घेता येतील. चारूता सागर व महादेव मोरे यांचे कथालेखन सकस, ग्रामीण जीवनाचे नवनवे भाग उजेडात आणणारे असे झाले आहे, यात शंका नाही. चारूता सागरांच्या डोंबारी, कोल्हाटी, जोगने यांच्या जीवनावरल्या कथा प्रत्ययकारी आहेत. किंबहुना, त्यांची 'दर्शन' सारखी कथा यादृष्टीने केवळ अविस्मरणीय आहे. महादेव मोरे यांचे कथालेखन अतिशय तडफेने केलेले आहे. निपाणीच्या आसपासचे तंबाखूच्या धंद्यातले कामगार आणि विशेषेकरून टॅक्सी, ट्रक धंद्यातले ड्रायव्हर, क्लिनर, मालक, एजंट आणि या धंद्याला लटकलेले आणखी कितीतरी - यांच्या आयुष्याची कर्मकहाणी मोरे यांनी आपल्या कथांतून मराठीत प्रथमच चितारलेली आहे. बोराड्यांची कथा तशी स्वस्थ आहे. ग्रामीण जीवनाची संध गती तिला आहे. रंजकतेचा खोटा सोस ती दाखवत नाही. या जीवनातल्या नात्यागोत्याचे भावबंध ती चांगली ओळखते व जोपासते, माडगूळकरांच्या कथेप्रमाणे ती शालीन, मितभाषी आहे. त्याचप्रमाणे ती गावाकडच्या गोष्टी सांगते व माणसांच्या तऱ्हा न्हाहाळते. तशी ती प्रामाणिक आहे.

शंकर पाटील यांचा ग्रामीण जीवनाचा परिचय तितकाच जातिवंत. या जीवनातले दुःख, दैन्य जसे त्यांना माहीत, तसा बेरकीपणा, नादिष्टपणा, रंग, ढंग, खट्याळपणा हेही गुण त्यांनी मनापासून हेलेले होते. गोष्टीवेल्हाळपणा त्यांच्या अंगात मुरलेला. त्यामुळे शंकर पाटलांनी अतिशय रंजक कथालेखन केले. ग्रामीण जीवनातले सनातन दुःख त्यांनी देखील काही लक्षणीय कथांतून आळविले. ग्रामीण स्त्रियांच्या दुःखाची त्यांची जाण अधिक सखोल. या दुःखाची त्यांची भाषाही अधिक प्रवाही, परिणामकारक आहे. 'आभाळ', 'वेणा', 'भार' यांसारख्या त्यांच्या कथा लक्षात राहिल्या.

आनंद यादव यांनी कथालेखनाला प्रारंभ केला तेव्हा त्यांची बरीचशी काव्यरचना झालेली होती. कविप्रकृतीचे ग्रामीण कथाकार असा त्यांचा पिंड बनला. त्यांची ग्रामीण जीवनाची आत्मानुभूती, दीनदुबळ्यांबद्दलची कणव, मातीची ओढ हे सर्व गुण जातिवंत व कसदार होत पण त्याच बरोबर गुणांना व जाणिवेला कलात्मक संघटन व आकार प्राप्त करून द्यावा असा उत्कट ध्यासही त्यांना होता. या कलात्मकतेसाठी ग्रामीण बोली भाषेच्या सामर्थ्याची कसोशीने व कल्पकतेने उकल करावी असे त्यांच्या मनाने घेतले. ग्रामीण दुःखाच्या चिंतनात्मक निवेदनाचा जाणीवपूर्वक प्रयत्न त्यांनी आपल्या कथांतून केला. या प्रयोगातून ग्रामीण जीवनाचे जे दर्शन घडले ते अभिनव, रोमांचकारीदेखील वाटले. हा अनुभव लेखकांतील कलावंताला किती रोमांचकारी वाटला होता त्याचे सुरेख वर्णन आनंद यादव यांनी अनेक ठिकाणी केलेले आहे. मराठी ग्रामीण कथेच्या विकासातला हा महत्त्वाचा टप्पा आहे. यादवांच्या 'खळाळ' हा कथासंग्रह प्रसिद्ध झाला आणि त्यातील 'मोट', 'धुणे' यासारख्या कथांतील भाषेच्या सुरावटीने मन हर्षभरित झाले. त्यातल्या थंडगार, खळाळत्या लावण्याने मनाला पालवी फुटली. त्यांच्या या कथांत खेड्यातील जीवनाचे व्याकुळ आकलन दिसले. या आकलनाला कथारूप देताना, सुरावटीच्या रचनेसारखी कथेची रचना करण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला आणि चिंतनशील निवेदनाची एक वेगळी बंदिश निर्माण केली. दुःखाची मूळ आर्तता, ते भोगत असतानाच त्याच्या चिंतनात वृत्ती बुडवून टाकल्यामुळे या आर्ततेला प्राप्त होणारे नादमय सौंदर्य, याबरोबरच भाषेच्या, प्रतिमांच्या सुप्त लावण्यमयतेचा चाललेला शोध यामुळे यादव

ग्रामीण कथेला आविष्काराचे एक अभिनव परिणाम देऊन या कथेचे एक नवे घराणे निर्माण करित आहेत असे लोभस दृश्य काही काळ दिसले. मराठी ग्रामीण कथेच्या दुसऱ्या कलावेधी व शैलीप्रयोगी टप्प्याचे श्रेय आनंद यादवांना द्यावे लागते हे उघड आहे.

आनंद यादव यांनी कथालेखनाला प्रारंभ केला तेव्हा त्यांची बरीचशी काव्यरचना झालेली होती. कविप्रकृतीचे ग्रामीण कथाकार असा त्यांचा पिंड बनला. त्यांची ग्रामीण जीवनाची आत्मानुभूती, दीनदुबळ्यांबद्दलची कणव, मातीची ओढ हे सर्व गुण जातिवंत व कसदार होते पण त्याचबरोबर गुणांना व जाणिवेला कलात्मक संघटन व आकार प्राप्त करून द्यावा असा उत्कट ध्यासही त्यांना होता. या कलात्मकतेसाठी ग्रामीण बोली भाषेच्या सामर्थ्याची कसोशीने व कलात्मकतेने उकल करावी असे त्यांच्या मनाने घेतले. या तन्मयतेत व तंद्रीत खोलवर शिरताना चिंतनालाच एक नाद व लय असेत याचा शोध त्यांना लागला. या शोधाच्या आधारे ग्रामीण दुःखाच्या चितनात्मक निवेदनाचा जाणीवपूर्वक प्रयत्न त्यांनी आपल्या कथांतून केला. या प्रयोगातून ग्रामीण जीवनाचे जे दर्शन घडले ते अभिनव, रोमांचकारीदेखील वाटले. हा अनुभव लेखकांतील कलावंताला किती रोमांचकारी वाटला होता त्याचे सुरेख वर्णन आनंद यादव यांनी अनेक ठिकाणी केलेले आहे. मराठी ग्रामीण कथेच्या विकासातला हा महत्त्वाचा टप्पा आहे.

या नंतरचे लक्षात रहाणारे ग्रामीण कथाकार म्हणजे सखा कलाल. त्यांच्या कथालेखनाचे स्वरूप अत्यंत सौम्य, मंद, तरल, तलम असे आहे. ते दुःखाच्याच कहाण्या विणतात. हे दुःख भोगणारी माणसे खेडुत असली तरी त्यांच्या दुःखाची जात थोडी वेगळी आहे. पहिली 'ढग' ही कथा एका खेडुत माणसाची आहे. तो आपल्या सोबत्याला म्हणोत, "कायतरीच वाटायला लागलय र, हातपाय गळाल्यागत झालंय ते काय घडलय म्हणून नव्हं. आपलं उगच मनाला काच लागतीया. आभाळ भरून आल्यावर कसं आंधरल्यागत वाटतंय." मनाच्या या तरंगत्या अवस्थांची चित्रणे कलाल करित असतात. 'बळी' सारखी कथा कलालाचं अवघं कथाकसब पणाला लावते. विषय तसा नवीन नव्हे. एका फसलेल्या कुमारिकेची कथा पण ज्या संयमाने व आर्ततेने कलालांनी ती मांडली आहे, ते नवीन वाटते यात शंका नाही.

प्रकरण - १४ वे

श्री. म. माटे

कथालेखक, चरित्रलेखक, संतसाहित्य समालोचक, दलितसेवक व आत्मचरित्रकार म्हणून त्यांची ख्याती आहे. सांगली येथे १९४३ साली झालेल्या मराठी साहित्यसंमेलनाचे ते अध्यक्ष होते. आपल्या अध्यक्षीय भाषणात त्यांनी साहित्यिकांनी बहुजनसमाजाभिमुख व्हावे, असा संदेश दिला आहे.

माट्यांनी १९१७ ते १९३७ या काळात अस्पृश्यांच्या उन्नतीसाठी व प्रबोधनासाठी काम केले. अस्पृश्यतेचा प्रश्न व पर्यायाने हिंदूंच्या वर्णव्यवस्थेचा प्रश्न हा धार्मिक प्रश्न नसून वांशिक प्रश्न आहे असे प्रा. माटे यांचे मत होते. 'अस्पृश्यांचा प्रश्न' (१९३२) ह्या ग्रंथात त्यांनी हेच मत मांडले आहे.

माटे यांच्या वैचारिक किंवा दलित लेखनातून त्यांच्या समाजाभिमुखतेचा, शब्दप्रभुत्वाचा, कमावलेल्या भाषाशैलीचा जो प्रत्यय येतो त्यामुळे एक शैलीकार म्हणून मराठी साहित्यक्षेत्रात त्यांना मानाचे स्थान प्राप्त झाले आहे. एक सामाजिक घटना म्हणून भाषेचा त्यांनी स्वतंत्रपणे केलेला विचार आणि ग्रामीण बोलींना दिलेले महत्त्व अतिशय उल्लेखनी आहे.

माटे यांची उल्लेखनीय वाङ्मयीन कामगिरी म्हणजे त्यांनी संपादित केलेले ग्रंथ. 'केसरी'च्या सुवर्णमहोत्सवानिमित्त प्रसिद्ध झालेला 'केसरी-प्रबोध' (१९३१), साहित्यसम्राट तात्यासाहेब केळकरांच्या एकसष्टीनिमित्त प्रसिद्ध केलेला 'केळकर गौरवग्रंथ' (१९३२), विज्ञानाच्या अनेक शाखांचा सामान्य वाचकांना परिचय करून देणारा 'विज्ञानबोध' (१९३५), 'महाराष्ट्र सांत्वसरिक' (१९३३, १९३४, १९३७) आणि अखिल भारतीय हिंदूमहासभेच्या अधिवेशनानिमित्त प्रसिद्ध केलेला 'हिंदूसमाजदर्शन' (१९३५) इत्यादी ग्रंथानी मराठी साहित्यात मोलाची भर घातली आहे.

माटे यांनी प्रचंड लेखन केले. विविध विषयांवर लिहिले. 'साहित्यधारा' (१९४३), 'विचारशालाका' (१९५०), 'विचारगुंफा' (१९५५), 'विवेकमंडन' (१९५६) व 'विचारमंथन' (१९६२) हे त्यांच्या स्फुटलेखांचे संग्रह. 'पाश्चात्य पुरूषश्रेष्ठ' (१९४६), 'आदर्श स्त्री-पुरूष' (१९५०), 'कर्तव्यगार स्त्रिया' (१९५०), 'बारा शास्त्रज्ञ' (१९५१) ही चरित्रात्मक पुस्तके. याशिवाय 'अनामिका' (१९४६), 'माणुसकीच्या गहिवर' (१९४९), 'भावनांचे पाझर' (१९५४), 'भावकथा' (१९५७), 'मांजवी' (१९५९) हे त्यांच्या ललित साहित्याचे संग्रह. त्यांचे हे सर्वच लेखन त्यांच्या समाजहितैषी वृत्तीतून स्फुरले आहे. त्यांचे 'चित्रपट' (१९५७) हे आत्मचरित्रात्मक पुस्तकही याला अपवाद नाही.

'उपेक्षितांचे अंतरंग' (१९४१) हे त्यांचे ललितसाहित्य निर्मितीतील एक महत्त्वाचे पुस्तक. ह्या पुस्तकात माट्यांनी अस्पृश्य समाजातील व्यक्तींच्या व त्यांच्या सामाजिक दुःखांच्या व्यथा व वेदनांना वाचा फोडली आहे. तसेच ग्रामीण भागातील लोकजीवनाच्या दुर्दशेचे वस्तुनिष्ठ चित्रण करित असताना त्यामागील आर्थिक शोषणाच्या कारणाचे दिग्दर्शन करणारा हा मराठीतील पहिलाच ललितलेखक आहे.

‘उपेक्षितांच्या अंतरंगाचे’ दर्शन घडविणाऱ्या प्रा. श्री. म. माटे यांचे कथाविश्व अगदी निराळे आहे. त्यांच्या कथेला जुने वळण आहे. पण त्यात व्यक्तिगत अनुभूतीचा जिवंतपणा आहे, भावनेचा उमाळा आहे आणि या निरीक्षणात सूक्ष्मता आहे. ते उपेक्षितांच्या अंतरंगाशी एकरूप झाले व त्यांनी असीम सहानुभूतीने व जिऱ्हाळ्याने ती चित्रे मांडली. त्यांच्या ठसठशीत व रसपूर्ण भाषेत कृष्णाकाठच्या रामवंशीचे, पुरंदरच्या नाम्याचे, तारळ खोऱ्यातील पिऱ्याचे त्यांनी केलेले चित्रण या पात्रांचे जीवन साकार तर करतेच पण या कथा वाचकाला अंतर्मुख करतात. प्रा. माटे स्वतः एक समाजशास्त्रज्ञ होते. म्हणून या दलितांच्या मनोवृत्तीचे व विचारसरणीचे सूक्ष्म व कलात्मक विश्लेषण ते करू लागले. प्रा. माटे यांचा अतीव जिऱ्हाळा आणि त्यांच्या कथेची रसपूर्ण व घाटदार भाषाशैली यामुळे त्यांच्या कथा रसिकांना विलक्षण आवडल्या.

“प्रा. माटे वास्तविक कथालेखक नाहीत. ते थोर समाजशास्त्रज्ञ आहेत. कथाक्षेत्रातही त्यांनी मिळवलेलं यश उल्लेखनीय आहे. पाल्हाळ भाष्याचा हव्यास, भडक रंग व कथानकात विस्कळीतपणा हे दोष त्यात येऊनही त्यांच्या कथा सकस प्रत्ययकारी जीवनदर्शनामुळे, त्यातील जिऱ्हाळ्यामुळे आणि त्यात डोकावणाऱ्या प्रा. माटे यांच्या व्यक्तिमत्त्वामुळे लोकांना अतिशय प्रिय झाल्या आहेत.”

प्रा. म. ना. अदवंत

ऐन उमेदीच्या काळात पदरमोड करून श्री. म. माटे यांनी अस्पृश्यांची सेवा केली व आयुष्याच्या उत्तरार्धात उपेक्षितांचे अंतरंग जाणवण्यासाठी अनेक भावगर्भ पण सामाजिक आशय असलेल्या कथा आपल्या शैलीदार भाषेत लिहिल्या. माटे यांना तंत्राची पर्वा नव्हती. अपार करूणेने अंतःकरण भरले असले तर तंत्राची जरूरी नसते. माटे यांच्या कथा मुख्यतः पात्रप्रधान असून ही पात्रे प्रामुख्याने खालच्या समाजातील आहेत. ‘बन्सीधारा! आता तू रे कुठे जाशील?’, ‘कृष्णाकाठचा नामवंशी’, ‘पुरंदरचा नामा’, ‘तारळखोऱ्यातील पिऱ्या’ अशी अनेक उपेक्षित पात्रे माटे यांनी आपल्या समर्थ लेखणीने जिवंत केली व पांढरपेशी वाचकांच्या पसंतीस उतरवली.

“उपेक्षितांचे अंतरंग मधील पात्रांचे चित्रण ठसठशीत व प्रत्ययपूर्ण आहे. या उपेक्षितांचे जीवन, त्यांचा परिसर, त्यांची भाषा याचे सूक्ष्म निरीक्षण ह्यात आहे. त्यांच्या समाजशास्त्रीय अभ्यासाने त्यांना प्रगल्भ सामाजिक जाणीव दिली, तसाच त्यातून खोल, सहानुभूतीपूर्ण दृष्टीकोण मिळाला. त्यामुळे या उपेक्षितांच्या जीवनाचे, त्यांच्या सुखदुःखाचे, मनोवृत्तीचे सूक्ष्म विश्लेषण ते करतात. पण त्यांच्यातील समाजशास्त्रज्ञानेच त्यांच्या लेखनात विवेचनाचा पाल्हाळ, मधूनमधून भाष्ये करण्याचा हव्यास, विस्कळीत रचना हे दोष आणले.”

- शेवडे इंदुमती

“प्रा. श्री. म. माटे यांचे ‘उपेक्षितांचे अंतरंग’ हे एक मराठीतील उत्कृष्ट, अपूर्व आणि प्रेरक पुस्तक आहे. लेखकाची भावना तळमळून उठलेली व खडबडून जागे करणारी आहे. भाषा हृदयस्पर्शी व बोलकी तर आहेच शिवाय त्याचा ध्वनी कार्यसूचक असा आहे.”

- ज्येष्ठ कवी प्रा. शं. के. कानेटकर (गिरीश)

हरिभाऊंची कथा हा मराठीतील ग्रामीण कथेचा आरंभबिंदू असला तरी ग्रामीण कथेला सुस्पष्ट रूप देणारे पहिले कथाकार म्हणजे श्री. म. माटे. माट्यांची जीवनजाणीव हरिभाऊंप्रमाणेच व्यापक आणि मानवतावादी होती.

माटे ज्या काळात कथा लिहित होते तो काळ फडके-खांडेकरांच्या बहराचा काळ होता. लघुकथेच्या तंत्रमंत्रावर तेव्हा अनेक पुस्तके लिहिली जात होती. पण माट्यांनी तत्कालीन रूढ मराठी कथेचे फडकेप्रणीत रूपबंध नाकारले. अनुभवाच्या गरजेनुसार त्यांचा मुक्तपणे कथात्म आविष्कार होऊ दिला.

माट्यांच्या ग्रामीण कथा घाटाच्या दृष्टीने दिल्या असल्या तरी अनुभवाचे सूक्ष्म पदर वाचकापर्यंत त्या प्रभावीपणे पोहोचवतात. सांगायचे झाले तर माट्यांच्या कथेचे नाते मौखिक परंपरेने चालत आलेल्या ‘गोष्टी’शी सांगता येईल. इंग्रजी संस्कारातून तयार झालेल्या मराठी कथेपासून त्यांची कथा दूर राहिली.

आपली कथा बहुजन समाजापर्यंत पोहोचावी या हेतूने माट्यांनी परंपरेने चालत आलेल्या ‘गोष्ट’ रूप कथनपरंपरेशी नाते जोडले असण्याची शक्यता आहे. ठसठशीत व्यक्तिचित्रे हे माट्यांच्या कथालेखनाचे आणखी एक वैशिष्ट्य आहे. त्यांच्या कथेत व्यक्तींना महत्त्वाचे स्थान असते. संविधानकाची गुंतागुंत, उकल, नाट्य यांना त्यांच्या कथेत दुय्यम स्थान आहे.

र.वा.दिघे व ग.ल. ठोकळ यांची ग्रामीण साहित्यातील कामगिरी

● र. वा. दिघे :-

कादंबरीकार आणि कथाकार. 'पाणकळा' (१९३९) ही त्यांची पहिली कादंबरी. 'सराई' (१९४३), 'पूर्ता' (१९४४), 'निसर्गकथा रानजाई' (१९४६), 'गानलुब्धा मृगनयना' (१९४७) या कादंबऱ्यांनी दिघ्यांना प्रादेशिक कादंबरीकार म्हणून लौकिक मिळवून दिला. पुढे 'आई आहे शेतात' (१९५६), 'पड रे पाण्या' आणि 'कार्तिकी' (१९५८) या कादंबऱ्या त्यांनी लिहिल्या.

'पाणकळा' या पहिल्याच कादंबरीत त्यांच्या लेखनातील मनोहारी वैशिष्ट्ये स्पष्ट झाली. ग्रामीण जीवन व त्यातले प्रश्न हाताळताना चित्तथरारक प्रसंगांना दिघ्यांनी ग्रामीण निसर्गाच्या प्रत्ययकारी चित्रणाची जोड दिली. पकड घेणारा संघर्ष आणि प्रणयचित्रण यामुळे त्यांच्या कादंबऱ्या आकर्षक ठरल्या. त्यांच्या व्यक्तिरेखांना कृषिसंस्कृतीचा अस्सल स्पर्श आहे. डोंगरदऱ्या, पहाड, वनराई, शेती यांच्यात मनाने गुंतून असणारी गावरान माणसे त्यांच्या कादंबऱ्यात जिवंत होतात. ग्रामीण व कृषिजीवनाचे वास्तवदर्शी चित्रण ही दिघ्यांच्या 'आई आहे शेतात', 'पड रे पाण्या' या कादंबऱ्यांचा खास विशेष ठरतो. कोरडवाहू जमिनीची शेती, जमीनदार-कुळे यांच्यातील संबंध, खेड्यातील अस्पृश्यतेचे प्रश्न हे विषय दिघ्यांनी मनःपूर्वक, समरसून हाताळले आहेत. दिघ्यांची जीवनदृष्टी काहीशी स्वप्नाळू आणि स्वच्छंदवादी आहे. त्यामुळे वास्तव, यथातथ्य चित्रण करतानाही त्या वास्तवाकडे काव्यपूर्ण दृष्टीने पाहतात. त्यांचे लेखन एकाचवेळी वास्तववादी असते आणि स्वप्नरंजनात्मकही असते हे त्यांच्या लेखनाचे खरे वैशिष्ट्ये आहे.

त्यांचे कथाविश्व खूप व्यापक आहे. नागर त्याचप्रमाणे ग्रामीण कथाही विपूलप्रमाणात लिहिल्या. काव्यमयता, अद्भूतरम्यता आणि चमत्कृती यांकडे त्यांचा कल आहे. रंजक, कथानक, काव्यात्म आणि सकस भाषा यामुळे त्यांच्या कथा लक्ष वेधून घेतात.

ते सहाद्रीच्या कुशीतल्या समुद्रकिनाऱ्यावरच्या कोकणचे लेखक आहेत. कोळ्यांचे जीवन त्यांनी काही प्रांतातून चितारले आहे तर मावळचा प्रांतही त्यांच्या काही कथांमधून आला आहे.

चमत्कृतीपूर्ण कथाविषय सापडला की ते खुबीदारपणे रंगवितात. या चमत्कृतीच्या हौसेमुळे अनेक वेगवेगळी व्यक्तिचित्रे दिघे यांनी निर्माण केली आहेत. निसर्गाची सूक्ष्म वर्णने करण्यातही दिघे अगदी वाकबगार आहेत. उदा. वेताळची धोंड ही कथा.

लोकगीते, कविता, ओव्या यांचाही त्यांनी कथेमध्ये उपयोग केला आहे. वर्णन करताना ते तपशीलात अधिक घुसतात. ग्रामीण प्रश्न हाताळताना सुधारणावादी दिशा दाखवल्या आहेत.

● ग. ल. ठोकळ :-

कवी, कादंबरीकार, कथालेखक. गावगुंड, टेंभा (१९४२), ठिणगी (१९६२) इ. कादंबऱ्या. गावगुंड या साताऱ्याकडील दहशतवादी वृत्तीवर प्रकाश टाकणाऱ्या कादंबरीवर चित्रपटही निघाला होता. तथापि ठोकळांची प्रसिद्धी अधिक आहे ती कथाकार म्हणून. कडूसाखर(१९४३), कोंदण (निवडक कथासंग्रह १९६८), पहिले चुंबन (१९४७), सुगंध (१९४५), क्षितिजाच्या पलीकडे (१९५०) इ. कथासंग्रह प्रसिद्ध.

अद्भूतरम्य वातावरण, रांगडी, मोकळी, बेदरकार माणसे आणि थरारक घटना यांचे ठोकळांना असलेले आकर्षण त्यांच्या कथांतून दिसते. मीठभाकर (१९३८) या त्यांच्या काव्यसंग्रहात ग्रामीण जानपद गीतांचा समावेश आहे. रविकिरण मंडळाच्या प्रभावाने जोम घरलेल्या जानपदगीत या काव्यप्रकाराच्या वाढीला ठोकळांनी बराच हातभार लावला. सुगी (१९३३) हा जानपदगीतांचा संग्रह त्यांनी संपादित केला.

गावगुंड ही त्यांची १९४२ च्या काळातील साताऱ्याच्या दहशतवादी पार्श्वभूमीवर लिहिलेली कादंबरी आहे. गुणाजी व जयवंत यांच्या जीवनातील नाट्यपूर्ण आणि नवलपूर्ण घटनांनी उत्कट रसप्रतीती घडण्यावर त्यांचे लक्ष केंद्रित झाले आहे.

“व्यक्तिचित्रणाची निवड, बेहूट भावनांच्या चित्रणाची आवड, ग्रामजीवनाची ओळख इ. त्यांच्या लेखनाची वैशिष्ट्ये सांगता येतील. याशिवाय (ग. ल. ठोकळांच्या) शैलीमध्ये दृक्प्रत्यय देण्याचे सामर्थ्य आहे.”

-कुसुमावती देशपांडे

ग्रामीण जीवन जवळून निरखल्यांपैकी ठोकळ एक. त्यांनी ज्या काळात ग्रामीण कथालेखनास प्रारंभ केला त्याकाळात ग्रामीण कथा फारशी लिहिली जात नव्हती. त्यादृष्टीने ठोकळ ग्रामीण कथालेखनाच्या आद्य मान्यवरांपैकी एक ठरतात.

ठोकळांनी गोफणगुंडा अनुभवातून लिहिली आहेत असा त्यांचा दावा आहे. ग्रामीण जीवनविषयीच्या स्थूल आणि वरवरच्या कल्पना त्यांच्या कथेतून डोकावताना दिसतात. त्यांनी आपल्या कथाविश्वात रंग भरताना भडकपणा अमळ जास्तच वापरला आहे.

कथा-विषयाचा परिपाक करताना ते ज्या उपमा वापरतात, त्या काही वेळेला विलक्षण समर्पक असतात. उदा. “शेत पिकून त्याला फुलवरा यावा तसे माझे मन तिच्या विचारांनी भरून गेले होते,” किंवा “पेटवलेल्या झगरात खुपसलेल्या कणसाप्रमाणे त्याचे डोके रात्रभर तडतड करीत होते,” इ. अशा गुणांमुळे समकालीन कथालेखनांत ठोकळ आपल्या वैशिष्ट्याने उठून दिसतात. त्यांनी ग्रामीण कथेसाठी आशयाचा भरपूर विस्तार आवाक्यात आणला. हे त्यांचे कार्य मोलाचे आहे. खेड्यातील अज्ञान, रानदांडगेपणा, माणसामाणसातील आणि गावातील हाडवैर, प्रेमप्रकरणे, सुगी, शेतीतील नाट्यपूर्ण प्रसंग, खेडेगावातील सण-उत्सव, भटक्या जमातींचे चित्रण इत्यादी महत्त्वपूर्ण. ‘मराठी कथेचे फडके’ असे त्यांचे वर्णन डॉ. आनंद यादव करतात.

प्रकरण - १६ वे

व्यंकटेश माडगूळकर

कथाकार, कादंबरीकार, नाटककार, पटकथाकार. वयाची अठरा वर्षे लहानशा खेड्यात घालवणाऱ्या माडगूळकरांचे भावविश्व भोवतीचा निसर्ग आणि अठरापगड जातीतले सोबतींच्या सहवासाने समृद्ध होत गेले. त्यांच्या लेखनात हस्त-हेची माणसे, आपापल्या स्वभावविशेषांसह, धंधांच्या बारकाव्यांसह येतात. निसर्गाचे, इतरांच्या लेखनात सहसा न आढळणारे तपशील जिवंत होतात.

माणदेशी माणसे (१९४९), भारतातल्या सर्व भाषांत तसेच इंग्रजी, जर्मन, डॅनिश भाषांत अनुवादित झालेली बनगरवाडी (१९५५) या कृतींनी माडगूळकरांना उदंड कीर्ती मिळवून दिली. काळी आई (१९६२), गावाकडील गोष्टी (१९६५), जांभळाचे दिवस (१९३१), सीताराम एकनाथ (१९६६), वारी (१९८१), हस्ताचा पाऊस अशी अनेक पुस्तके प्रसिद्ध. वावटळ (१९८५), करूणाष्टक (१९८६), कोवळे दिवस (१९९०), इ. काही प्रसिद्ध कादंबऱ्या. त्यांच्या सत्तान्तर (१९८२) या कादंबरीला साहित्य अकादमी पुरस्कार लाभला. माडगूळकरांनी सती (१९६८), कुणाचा कुणास मेळ नाही (१९६८), तू वेडा कुंभार (१९८६), पति गेले ग काठेवाडी (१९७०), बिकट वाट वहिवाट (१९७८), इत्यादी एकूण १० नाटकेही लिहिली. कांगारूचे दिवस, जंगलातील दिवस, डोहातील सावल्या, नागझिरा, चित्रे आणि चरित्रे, रानमेवा, पांढरी मेंढरे हिरवी कुरणे, परवचा असे बहुविध स्वरूपाचे ललित गद्यही त्यांनी लिहिले. प्रवास एका लेखकाचा हे त्यांचे आत्मचरित्रात्मक पुस्तक त्यांच्या वाङ्मयीन व्यक्तिमत्त्वाचे अनेक पैलू दाखवते.

चित्रदर्शी प्रसंगचित्रणे, जिवंत व्यक्तिचित्रण, आठवणी, लोककला, लोकसंस्कृती, झाडे, पशुपक्षी-माणसे या साऱ्यांनी माडगूळकरांचे लेखन समृद्ध केले. त्यांची भाषा व्यक्तीप्रसंगानुसार बदलणारी, लवचिक, बोलीतील शब्द, वाक्प्रयोग, यांनी नटलेली, आणि त्यांच्या साहित्यातून सदैव डोकावणारा व्यापक सांस्कृतिक अवकाश सहजतेने उलगडणारी आहे. प्रवाही निवेदन आणि प्रसन्न विनोद यांनी डौलदार झालेले, देशी मातीतून उगवलेले आणि तिच्या सत्त्वांनी घमघमणारे त्यांचे लेखन मराठी वाङ्मयविश्वात आपल्या वेगळेपणाने उठून दिसते.

व्यंकटेश माडगूळकरांच्या प्रतिभेला अनेक वाटा आहेत. अनेक साहित्यप्रकार त्यांनी यशस्वीपणे हाताळले आहेत. कथा, कादंबरी, नाटक, प्रवासवर्णन, स्फुट ललित, माहितीपर लेखन, शिकारीची वर्णने, चित्रपट कथा इ. रेखाटने, चित्रपटातील लहान भूमिका, रेडिओतील कामगिरी असे विविध पैलू त्यांच्या साहित्यिक आणि कलात्मक आविष्काराला आहेत.

माडगूळकरांचे व्यक्तिमत्त्व साहित्य आणि चित्रकलेसारख्या अन्य ललितकलांपुरते मर्यादित नाही. ते अधिक व्यापक आहे. मानवजातीची वन्यावस्था आणि त्याच्या संस्कृतीसंस्काराची प्राथमिक अवस्था याबद्दलची त्यांची जिज्ञासा खोलवरची आहे. त्यांच्या प्रवृत्तीच मानवजातीच्या उत्क्रांती, विकासाशी समांतर धावणाऱ्या आहेत.

माडगूळकरांनी 'माणदेशी माणसे' चितारली. ही माणसे इतकी भारतीय, इतकी मूलगामी, समाजव्यवस्थेची इतकी प्रातिनिधिक, इतकी मातीशी इमान राखणारी होती की त्यांनी सारा माणदेशी प्रदेश, परंपरा, पर्यावरण, शब्दात जिवंत केला.

स्वतः माडगूळकरांनी लिहिले आहे, (५७ वे अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलन-अध्यक्षीय भाषण) "माणदेशाच्या वैराण मुलखात बाराशे वस्तीच्या एका लहान गावात धाव्याच्या घरात माझा जन्म झाला. वयाची अठरा वर्षे मी तिथंच काढली. माझ्या गावात विष उतरवणारा देव होता. जातीजमाती होत्या. भुतखेत होती, वाण्याचं गावात दुकानच नव्हतं. काड्याच्या पेटीची चैनही परवडत नसे, चिलीम पेटवण्यासाठी चकमकीचा उपयोग करीत. गावात ब्राम्हणजातीची आठ घरे, तीन घरे महारवाड्याला लागून होती, तीन घरांना रामोसवाड्याचा शेजार, दोन घरं ओढ्याकाठी मुलाणी, मोमानी, कुंभार, कुणबी यांच्या शेजारला. माझ्या खेळगड्यात कुणबी, रामोशी, मुलाणी, मोमीन, महार, न्हावी यांची मुलं होती. ...माझ्या खेळगड्यामध्ये काही गोष्टीवल्हाळ होते. ते गावातल्या घडामोडींचा वृत्तान्त रसाळपणे सांगत. मी या सर्वांचं देणं लागतो. आणि ते अनेक गोष्टींबरोबर शैलीचंही आहे. साधेपणा, निरागसता, जोम ही शैलीची भूषणं गुन्हाळावर बोलावून रस द्यावा अशी त्यांनीच मला दिली."

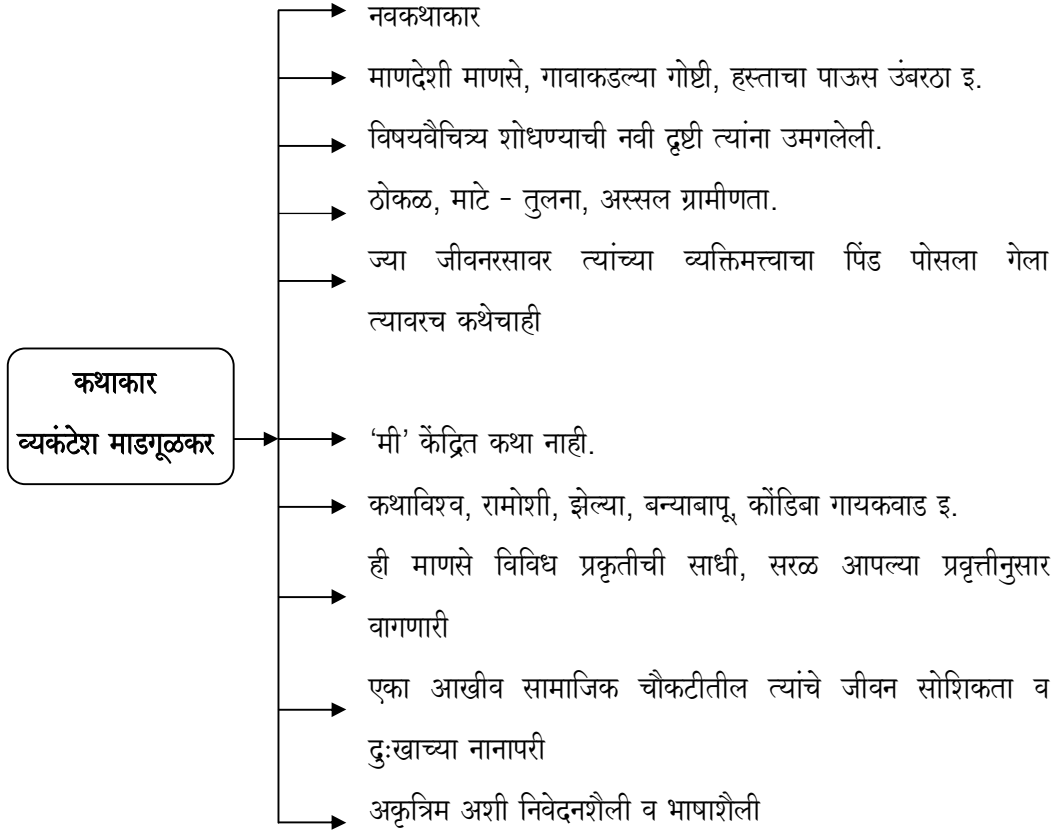
१९४५ च्या सुमारास माडगूळकरांनी ग्रामीण कथेचा कायापालट केला. त्याचा सांगावा मिरासदार, शंकर पाटील, आनंद यादव, शंकरराव खरात, बोराडे, रणजित देसाई, बाबा पाटील, सखा कलाल, चारूता सागर, महादेव मोरे, आनंद पाटील यांना मिळाला. या सर्वांची कामगिरी सारखी झाली असे नाही. यांच्या अग्रभागी नाव मात्र व्यंकटेश माडगूळकरांचे. त्यांनी मराठी ग्रामीण कथेचे आद्य व अभिजात पीठ स्थापन केले. त्यांच्या आधीच्या पिढीतील श्री. म. माटे, ग. ल. ठोकळ, र. वा. दिघे, यांच्या समर्थ कथांशी तुलना केली तर असे आढळून येते की व्यंकटेश माडगूळकरांची ग्रामीण जीवनाची उपजत जाणच इतकी सहजसखोल होती की त्यासाठी अन्य करामतीची अगर धडपडीची त्यांना गरज भासली नाही.

माडगूळकरांनी ग्रामीण कथेचे खानदान दाखविले. त्यांच्या निरिक्षणाचा व प्रतिभेचा धर्मच वेगळा आहे. सनातन, गहिऱ्या दुःखाच्या छायेत वावरणाऱ्या माणदेशी माणसांच्या मार्गे त्यांची लेखणी सावली सारखी फिरली.

स्वातंत्र्योत्तर मराठी साहित्यात जे अक्षर-ग्रंथ निर्माण झाले त्यात 'माणदेशी माणसे' चा समावेश होतो. यामध्ये जुन्या कथेतील गोष्ट तर आहेच पण जीवनाच्या अस्सल गाभ्यालाच स्पर्श करणारी नवकथेची किमयाही आहे. अंधारातून पहाट व्हावी, कळीचे फूल व्हावे इतक्या सहजतेने ही रेखाटलेली चित्रे अस्सल मराठी आहेत. दरिद्री माणदेशातील सामान्य जीवनातील न संपणारे दुःख निरागसपणे ते सांगतात. जीवनातील हे कारूप्य माडगूळकरांनी कलावंतांच्या अलिप्ततेने टिपले आहे त्यामुळे त्यांची ही माणसे आपल्याला विसरता येत नाहीत.

व्यंकटेश माडगूळकर यांचा मूळ पिंड कथालेखकाचा आहे. माणदेशी माणसे या व्यक्तिरेखांतून त्यांनी ग्रामीण माणसाचे जे अस्सल आणि जिवंत दर्शन घडवले, ते तोवरच्या मराठी साहित्याला अनोखे

होते. अद्भूतता, स्वप्नरंजन, कल्पनारम्यता यांच्या पकडीतून सुटलेल्या वास्तववादी ग्रामीण साहित्यकृतींचा आरंभ त्यांच्या या कथासंग्रहापासून झाला.

त्यांच्या कथेचा पट आशयदृष्ट्या खूप व्यापक आहे. त्यांच्या कथा एकत्रित वाचल्या की सगळा गावगाडाच समोर उभा रहातो. त्यांची जीवनजाणीव पाटील, कुणबी, माळी या कृषिव्यवस्थेमधील बलुतेदारांत केवळ अडकून न पडता गावकुसाबाहेरील भटक्या-विमुक्तांच्या भगंग जगण्याचे प्रत्ययकारी चित्रण करते. त्यांच्या कथेचा रचनाबंध आणि त्यांची सोपी, सहज पण काळजाला भिडणारी निवेदनशैली लक्षात रहाणारी आहे. माडगूळकर हे 'नवकथाकार' असल्याने त्यांनी रूढ कथेचे साचे नाकारून मराठी कथेला आपल्या ग्रामीण कथेद्वारे एक नवा रूपबंध दिला. ग्रामीण कथेच्या विकासात त्यांच्या कथा म्हणजे महत्त्वाचा टप्पा आहे. नंतरच्या ग्रामीण कथांवर तिचा चांगला प्रभाव पडला. शंकर पाटील, बोराडे या नंतरच्या महत्त्वाच्या कथाकारांवरही त्यांच्या आरंभकाळात माडगूळकरांच्या कथेचा प्रभाव जाणवतो.

नवकथा ही 'नव' कशामुळे ठरली याचा संक्षेपाने निर्देश करायचा तर असे म्हणता येईल की तिने पारंपरिक मराठी कथेतून मूर्त होणारी कथा या साहित्यप्रकारची - कथेची - संकल्पना अधिक खुली व लवचिक केली. कथेतील अनुभवरूपे, मुळात अनुभव घेण्याची पद्धती, अनुभवांच्या संघटनेची तऱ्हा

याविषयीचे प्रस्थापित संकेत नवकथेने उल्लंघिले. त्याचप्रमाणे कथारचना, पात्रांचे आंतरिक भावविश्व, पात्रचित्रणाची पद्धती, वातावरणाच्या घटकाचे स्वरूप व प्रयोजन, निवेदन आणि त्याचा दृष्टीकोन, निवेदनपद्धती, भाषेचा वापर, प्रतिमानियोजन या कथेच्या घटकांसंबंधीच्या रूढ संकेताचेही उल्लंघन नवकथेने केले.

माणसाच्या मनःप्रवृत्तीतील बरे-वाईट, सुरूप-कुरूप, उदात्त क्षुद्र ही द्वंद्वे अटळ आहेत. वस्तुस्थितीचा तो एक भाग आहे. त्यांना समजून घेण्यात आणि स्वीकारण्यातच शहाणपण आहे हा भाव त्यांच्या साहित्यातून प्रतीत होतो, ही सूज्ञता व व्यापक सहानुभूती हे माडगूळकरांच्या वाङ्मयीन व्यक्तिमत्त्वाचे एक अविभाज्य अंग आहे.

माडगूळकरांच्या सहा कादंबऱ्यांची नावे सुचिकारांनी नोंदवली आहेत. त्यांपैकी महत्त्वाच्या दोन, बनगरवाडी, आणि सत्तान्तर. कोवळे दिवस आणि करूणाष्टक या कादंबऱ्यांचे स्वरूप आत्मपर लेखानाचे आहे. हे लेखन सुंदर, अंतःकरणाला सतत स्पर्श करित घडलेले आहे.

बनगरवाडीच्या निर्मितीबद्दल ते सांगतात की “दुसऱ्याशी बोलताना, गप्पा मारताना पुष्कळदा कथांची बीजे मिळतात. संभाषणाच्या वाऱ्याबरोबर वाहत आलेली ही बीजे लेखकाच्या मनात रूजतात व कधी कधी त्याचा प्रचंड वृक्ष होतो... लेखक म्हणून आपले नाव झाले म्हणजे अनेकदा काही माणसे मोठ्या उत्साहाने काही कथानके आपल्याला सांगतात...बनगरवाडीची कथा मला दुसऱ्यानेच सांगितली होती ...मी बनगरवाडी लिहिली आणि नव्यानेच मला जाणीव झाली की सांगण्यासारखे काही जवळ असले की फार विचार न करता ते सहज कागदावर उतरू द्यावे.”

बनगरवाडीतला तरूण चळवळीत भाग घेणारा आहे. पण तो मास्तर म्हणून जेव्हा बनगरवाडीत, धनगरांच्या गावात निवांतपणे नोकरी बजावत रहातो, तेव्हा त्याचे चिंतन, स्वातंत्र्यचळवळीसंबंधी नसतेच. ते माणूस, प्राणी, निसर्ग यासंबंधीचे असते. तीन वर्षांच्या तेथील वास्तव्यात तो आठ-दहा माणसे जवळून पहातो. कारभारी, बाळा धनगर, रामा बनगर, आनंदा रामोशी, अंजू आयबू घटना फार नाहीत. अंजूचे प्रकरण, जगन्याचे प्रकरण, पंत सरकारची भेट! पैशांची चोरी, इतकेच! पण गावाचे जगणे, दुष्काळात देशांतरी जाणारी माणसे, मूकपणे जगणारी मेंढरे हाच कादंबरीचा प्रधान विषय आहे.

त्र्यं. शं. शेजवलकर यांनी त्यांच्या बनगरवाडीची अभिजात, अस्सल ग्रामीण साहित्यकृती म्हणून कौतुक केले आहे.

माडगूळकरांच्या साहित्यातील व्यक्तींचा विचार त्यांच्या भोवतालच्या प्रादेशिक पर्यावरणाला टाळून करताच येणार नाही. म्हणजे येथे प्रादेशिकता पार्श्वभूमीसाठी उपयोजिली जात नाही. असे यापूर्वीच्या ग्रामीण वा प्रादेशिक कादंबरीत घडले नव्हते. बनगरवाडीतील व्यक्तींचा विचार परिसराला वगळून करताच येणार नाही.

माडगूळकरांच्या कथाकादंबऱ्यात ग्रामवास्तव येते परंतु त्याचे प्रयोजन प्रचलित ग्रामीण साहित्याच्या भूमिकेपेक्षा वेगळे असते. माणदेशी जीवनवास्तव हा त्यांच्या साहित्याचा मुख्य विषय असला तरी त्यांचे साहित्य माणदेश-केंद्री नाही. वेगवेगळ्या स्वरूपाचे अनुभव त्यांनी तेवढ्याच समर्थपणे अभिव्यक्त केले आहेत. (उदा. सत्तान्तर) एकेकाळी प्रादेशिकता हा नावीन्याचा भाग होता. आता तो तसा राहिलेला नाही. त्यामुळे प्रादेशिक नावीन्यामुळे एखाद्या साहित्यकृतीकडे लक्ष वेधले गेले तर ते कारण

तत्कालिक ठरते आणि दीर्घकाळ टिकून राहिल अशी आवाहनक्षमता त्या साहित्यकृतीत नसेल तर ती साहित्यकृती इतिहासजमा होते. परंतु माडगूळकरांच्या कथा-कादंबरीत असे घडत नाही. प्रादेशिक नावीन्याबरोबरच त्यांचे साहित्य साहित्यकलेचे शाश्वत गुणधर्म घेऊन अवतरले आहे. प्रादेशिकता, तेथील बोली, रीतीरिवाज, माणसे इ. घटक साहित्यकृतीत आणायचे असे ठरवून आणता येत नाहीत. ते अनुभवाचा अपरिहार्य भाग होऊन येतात, तेव्हाच खऱ्या अर्थाने कलारूप पावतात. त्यांना आपली कथा-कादंबरी प्रादेशिक संदर्भ हेतुतः पेरून किंवा बोलीभाषेचा अनाठायी वापर करून सजवावी लागत नाही. त्यांच्या साहित्यातून येणारी भाषा सरसकट ग्रामीण नाही. लेखकाच्या निवेदनाची भाषा आणि साहित्यात चित्रित होत असलेल्या व्यक्तींच्या संवादाची भाषा यातील सीमारेषेचे अचूक भान त्यांना आहे. प्रादेशिक आशय, भाषिक आविष्कार, निवेदन पद्धती इत्यादी अनेक अंगांनी पाहता माडगूळकरांचे साहित्य हे देशी आहे. त्यातील देशीयता हा स्वतंत्र अभ्यासविषय आहे.

प्रकरण - १७ वे

शंकर पाटील आणि द. मा. मिरासदार

● शंकर पाटील :-

वळीव, आभाळ, धिंड, ऊन, खेळखंडोबा, ताजमहालमध्ये सरपंच इ. कथासंग्रह प्रसिद्ध, वळीव ते ऊन पर्यंतच्या कथासंग्रहांना त्या त्या वर्षांची महाराष्ट्र राज्याची पारितोषिके मिळाली. त्यांच्या कथांचे भारतीय, पाश्चात्य भाषांत अनुवादही झाले.

ग्रामीण जीवनाचा, तेथील माणसांचा वेध घेऊन शंकर पाटलांनी मानाचे स्थान मिळवले. पात्रांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे पदर अन् पदर ते उलगडतात. त्यांची भाषा ही कथांतून व्यक्त होणाऱ्या अनुभवांची भाषा आहे.

ते कथालेखनात सदैव प्रयत्न करित राहिले, त्यामुळे त्यांच्या कथेतील नवचैतन्य कधीच ओसरले नाही. त्यांची निवेदनशैली ही कथनकाराची आहे. ते खेड्यातील गोष्ट सांगतात. त्यांच्या कथांना विनोदाचे अंग असले तरी त्यांची कथा जीवनाच्या करूण, गंभीर नाट्यातच रमते. ते प्रयोगशील कथाकार आहेत. आपल्या कथांमधून ते मनोविश्लेषण, संज्ञाप्रवाह यांचा वापर करतात.

खेड्यातील विविध अनुभवांना त्यांच्या विविध प्रवृत्तींसह, अनेक पातळ्यांवरून आपल्या शैलीने उलगडतात. पात्रांचे विविध अनुभव हे त्यांच्याच भोषेतून व्यक्त करतात. त्यामुळे त्यांचे चित्रण अधिक प्रत्ययकारी बनते. पात्रे ठसठशीत, जिवंत वाटतात नि भाषाही रसरशीत वाटते.

त्यांचा आणखी एक विशेष म्हणजे त्यांच्या कथेतील निसर्ग व माणसे यांच्यातील विलक्षण दुवे पाटील रेखाटतात. त्यांच्या वळीव, भुजंग, आभाळ इ. कथांतून निसर्ग एखाद्या पात्रासारखा असतो.

माडगूळकर लिहित होते त्या समृद्ध पार्श्वभूमीवर त्यांची कथा वेगळेपणाने उठून दिसते. मनुष्याच्या प्राथमिक समस्येच्या ते पुढे गेले आणि त्यांनी त्यांच्या अंतःकरणात बुडी मारली. नुसते मानवी मनापर्यंत गेले नाहीत तर मानवी मनाची अनेक आंदोलने, अनेक छटा, नानापरी, नाना पापुद्रे त्यांनी उलगडून दाखविले. निसर्ग हा केवळ पात्रासारखा न रहाता त्यांनी त्याला अधिक सक्रिय केले. त्यांचा कथेतील वापर अभ्यासनीय आहे. तो त्या कथेमध्ये एकजीव होऊन जातो. ग्रामीण जीवनातील विविध व्यक्तिचित्रे रेखाटताना त्यांनी केवळ त्यांचे दुःख, दैन्य, दारिद्र्यच रेखाटले आहे असे नाही तर त्यांचा बेरकीपणा, नादिष्टपणा, रंग, ढंग, खट्याळपणाही रंगवला आहे. मनुष्याच्या दुःखाचे सनातन पदर त्यांनी आळवले. त्यामध्ये स्त्रियांच्या दुःखाची जाण अधिक सखोल होती.

आपल्या कथांमधून केवळ दुःखच नाही तर आनंदाचे अनेक फवारे त्यांनी उडवले. त्यांच्या कथेमधील विनोद तर अभ्यासाचाच विषय आहे.

● द.मा. मिरासदार -

यांनी ग्रामीण कथेला वेगळी दिशा दाखविली. वाचताना सोपी पण प्रत्यक्षात कठीण, शुद्ध ग्रामीण विनोदी कथा यांनीच लिहिली. अनेक विनोदी लेखक त्याकाळी झाले परंतु सातत्याने विनोदी कथा लिहिणारे यशस्वी लेखक ते पाहिलेच.

मिरासदारांना ग्रामीण जीवनातील विसंगतीचे दर्शन घडते. तेथील अज्ञान, खोट्या समजूती अंधश्रद्धा, फाजील चौकश्या करण्याचा हव्यास इ. स्वभावातील विसंगती ते चांगलीच रंगवितात. त्यांच्या कथांमध्ये विनोद असला तरी त्यामागे तेथील दुःख, व्यथा-वेदना आहेत. त्यामुळे त्यांचा विनोद उथळ न वाटता त्याला एकप्रकारे खोली आहे. 'व्यंकूची शिकवणी', 'हुबेहुब' इ. कथामधून व्यक्तिनिष्ठ विनोद दिसतो. तर 'भूताचा जन्म' सारख्या कथेतून प्रसंगनिष्ठ विनोद आहे.

विनोदी कथालेखनाच्या प्रेरणेने त्यांनी ग्रामीण कथा लिहिल्या त्यामुळे निवडीवर अर्थातच मर्यादा पडल्या.

प्रकरण - १८ वे

आनंद यादव

१९६१ साली आनंद यादव यांनी कथाविश्वात प्रवेश केला. यापूर्वी त्यांनी ग्रामीण कविता लिहिली होती. **हिरवे जग** मधून ती प्रत्ययकारीरीत्या प्रकटही झाली होती.

त्यांच्या आधीच्या म्हणजे व्यंकटेश माडगूळकर, शंकर पाटील, द. मा. मिरासदार, रणजित देसाई, इ. च्या कथेची जी वैशिष्ट्ये होती ती अधिक विकसित स्वरूपात यादवांच्या कथेमध्ये स्थिर झाली. या सर्व कथालेखकांकडून यादवांचे व्यक्तिमत्त्व निराळे आहे. त्यांच्या कथालेखानाचा पिंड हा काव्यात्म आहे. त्यांच्या काळापासून मराठी ग्रामीण कथेचे दोन ठळक प्रवाह दिसतात. (१) आनंद यादवांचा प्रवाह (२) सखा कलाल यांचा प्रवाह

खळाळ, घरजावई, माळ्यावरची मैना, आदिताल, उखडलेली झाडे इ. त्यांचे महत्त्वाचे कथासंग्रह. द. मा. मिरासदार, शंकर पाटील यांच्याप्रमाणे त्यांनी विनोदी कथाही लिहिल्या. परंतु त्यांचा मूळ पिंड विनोदी लेखकाचा नव्हे. त्यांच्या कथेतील पात्रे ही एकाकी अधिक दिसतात. प्रेमाला, स्नेहाला ती पारखी झालेली दिसतात. मानवी मनातील गुंतागुंतीचे, त्यांच्या जीवनातील ताणतणावाचे अधिक सखोल असे चित्रण ते करतात. याचे उदाहरण म्हणून त्यांची गाळ ही कथा सांगता येईल. विहीर खणण्याचे काम करणारा सखा त्यातून दिसतो. खोलवर खणूनही पाणी न लागलेली केवळ अंधार भरून असलेली अशी विहीर त्यांचे जीवन यांतील सारखेपणा अधोरेखित होतो.

मनुष्याची मनातील गुंतागुंत, त्याच्या मानोविश्लेषणातून उलगडणारे नेणीवेतील पदर हा सुद्धा त्यांच्या कथेचा महत्त्वाचा विशेष. अंधोळीचा दिवस या कथेतील शेतकऱ्याला चार दिवस अंधोळ करायला मिळत नाही, त्याचे अंग आंबून जाते. आनंदाने आज अंधोळ करू असे तो मनोमन ठरवतो. परंतु त्याचवेळी त्याचा सासरा मेला अशी बातमी येते. गावातच असल्याने त्याला तसेच उठून जावे लागते. तेथे प्रेताला अंधोळ घालताना तो उत्साहाने त्यात सहभागी होऊन हौशीने अंधोळ घालतो. त्याच्या आतील पडसाद स्पष्टपणे दिसून येतो. मनुष्याची दोलायमान, सुखदुःखातून बदलणारी अशी मनःस्थिती कशी असते याचे चित्रण वखार या कथेतून दिसते. पूर्वसूरीच्या ग्रामीण कथेतील अनेक संकेत त्यांनी झुगारलेले दिसतात. त्यांच्या कथेतून निसर्ग डोकावतो परंतु तो अत्यंत अपरिहार्यपणे अशा प्रतिमा-प्रतिकांच्या स्वरूपातून. त्यांच्या कथांमधील व्यक्ती दरिद्री, दुःखी, दीनवाणी असतात. परंतु वैधव्य, पंगुत्व, पोरेकेपण, नपुंसकत्व अशी त्यांच्या दुःखाला वेदनेच्या परी आहेत. त्यामुळे त्यांच्या ग्रामीण कथेतील अनुभव हा अतिशय खोल, उत्कट व तरल असा आहे. त्यांच्या कथेतील दुःखाला जशी आर्तता आहे तसा चिंतनशीलतेचा अत्यंत महत्त्वाचा असा गाभाही आहे. मराठी ग्रामीण कथेच्या इतिहासात एक महत्त्वाचा टप्पा म्हणून ओळखले जाऊ लागले. एकूणच ग्रामीण कथेला त्यांनी दिशा दिली, असे प्रा. म. द. हातकणंगलेकर त्यांच्याबद्दल म्हणतात.

रा. रं. बोरडे यांची पाचोळा व आनंद यादवांची गोतावळा या कादंबऱ्या १९७१ साली प्रसिद्ध झाल्या. दोघांच्याही त्या पहिल्याच कादंबऱ्या. गोतावळा मध्ये नारबा ही प्रमुख व्यक्तिरेखा. मूळचा गावातला नारबा इतरत्र जातो परंतु गावाकडील त्याचा गोतावळा त्याला सतत स्मरतो. हा गोतावळा म्हणजे घर, रानमांजर, शेणातील अंगठ्याएवढे किडे इ. आहे. जनावर व मनुष्य यांच्यातील प्रेम, व्याकूळ करणारा एकाकीपणा उत्कटारित्या व्यक्त झाला आहे. निसर्ग म्हणजे केवळ गोचर वनसृष्टीच नाही त्यावर अवलंबून असलेली जीवसृष्टीसुद्धा, जी यामधून प्रत्ययाला येते. ग्रामीण बोलीचा वापर यात नेमकेपणाने केला आहे. मराठी कादंबरीत मोलाची भर या कादंबरीमुळे पडली आहे. ग्रामीण कादंबरीमध्ये तर ती मैलाचा दगड ठरलेली आहे. अ. वा. कुलकर्णी म्हणतात की, **‘मराठीतील गोतावळा ही पहिलीच ग्रामीण कादंबरी म्हणावी लागेल.’** भालचंद्र फडके म्हणतात की शोकात्म उंची गाठणारी असी ही अपूर्व कादंबरी आहे.

रात घुंगराची या वगनाट्यातील एका नाच्याच्या पात्रावरून **‘नटरंग’** या कादंबरीची यादवांनी निर्मिती केली. गुणा या तमाशातील नाच्याची ही कहाणी आहे परंतु त्याला कलावंत या व्यापक संकल्पनेची पार्श्वभूमी लाभलेली आहे. कलावंत व समाज यामधील संबंधांचे, विरोधी ताणाचे चित्रण त्यात यादवांनी प्रत्ययकारित्या केले आहे. निवेदन आणि आत्माविष्कार यातील सीमारेषा पुसून टाकणारी आशयानुकूल अशी भाषा आहे. एका कलावंताची अर्थपूर्ण शोकांतिका म्हणजे नटरंग ही कादंबरी होय.

‘माऊली’ ही आदिमतेचा शोध घेणारी त्यांची कादंबरी. तसेच **‘झोंबी’** व **‘नांगरणी’** या त्यांच्या दोन्हीही आत्मचरित्रात्मक कादंबऱ्या. मॅट्रिकपर्यंतचे शिक्षण **‘झोंबी’** मध्ये तर एम. ए. पर्यंतचे शिक्षण **‘नांगरणी’** मध्ये आहे. संघर्ष दोन्हीही कादंबऱ्यांमध्ये अनुस्यूत आहे. झोंबीतील संघर्ष रूढी, दारिद्र्य, अज्ञान यांविरोद्ध तर नांगरणीतील संघर्ष व्यक्ती आणि परिस्थिती यांच्या विरुद्ध आहे. आनंद यादवांचे ललित गद्य म्हणजे स्पर्शकमळे, पाणभवरे हे होत. यामधून सामाजिक भान, अनुभवांशी प्रामाणिकता, ‘मी’ चा शोध आत्मशोधक वृत्ती दिसते.

आनंद यादवांचे समीक्षालेखन ग्रामीण साहित्याच्या मुळाशी उपसलेली प्रमेये शोधण्याच्या चिंतनगर्भ प्रयत्नातून निर्माण झाली. **‘ग्रामीणता : साहित्य आणि वास्तव’**, **‘मराठी साहित्य’**, **‘समाज आणि संस्कृती’** आणि **‘साहित्याची निर्मिती प्रक्रिया’** हे त्यांचे समीक्षाग्रंथ. सैद्धान्तिक आणि उपयोजित असे दोन्ही प्रकारचे हे समीक्षालेखन आहे.

यादवांनी ग्रामीण साहित्याचा अभ्यास करताना सांस्कृतिक संदर्भाचा / पर्यावरणाचा परामर्शही घेतला. श्री. म. माटे, ठोकळ, सुखठणकर, लक्ष्मणराव सरदेसाई, र. वा. दिघे, कवठेकर, म. भा. भोसले, माडगूळकर, पाटील, बोरडे आणि रणजित देसाई यांच्या कथा साहित्याचा सामर्थ्य-मर्यादांसह यादवांनी आढावा घेतला आहे. श्री. म. माटे यांना यादवांनी मराठी ग्रामीण कथेचे जनकत्व दिले आहे. ते त्यांना **‘ग्रामीण कथेचे हरिभाऊ’** म्हणून संबोधतात. तर ग. ल. ठोकळ यांना ते **‘फडकेपण’** देतात.

यादव आपल्या साहित्याची निर्मितीप्रक्रिया या ग्रंथासंबंधी म्हणतात, **‘साहित्यकृतीची समीक्षा करताना आपण पुष्कळवेळा साहित्यकृतीतील जीवनाशयासंबंधी विवेचन करतो. पुष्कळवेळा अनुषंगाने साहित्यिकाच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या या अंगाविषयी किंवा त्याच्या जीवनजाणिवांविषयी आपण चर्चा करतो. म्हणजे पर्यायाने आपण साहित्यात अवतरणाऱ्या जीवनधर्माविषयी बोलतो. पण तुलनेने साहित्यात अवतरणाऱ्या साहित्यधर्माविषयी व त्या अंगाने प्रकट होणाऱ्या साहित्यिकांच्या कलावंत व्यक्तिमत्त्वाविषयी**

चर्चा कमी करतो. निर्मितीप्रक्रिया ही प्रामुख्याने साहित्यिकांच्या या अंगाच्या व्यक्तिमत्त्वावर प्रकाश टाकणारी असते. प्रस्तुत ग्रंथात मी या अंगानेच निर्मिती प्रक्रियेचा विचार मांडला आहे.” निर्मिती प्रक्रियेच्या तात्विक विचाराच्या पुष्टतेसाठी स्वतःच्या काही कलाकृतींच्या निर्मितीप्रक्रियेचे विश्लेषण यादवांनी केले आहे.

ग्रामीणता या संकल्पनेविषयी आनंद यादव म्हणतात, “खेडंगाव, तेथील जीवनपद्धती, तेथील आशा, रीती, शेती, तेथील निसर्गाशी, मातीशी असलेला मानवी पण प्रदेशनिष्ठ वैशिष्ट्यपूर्ण संबंध, तेथील एकूण संस्कृतीला लाभलेली काही प्रादेशिक वैशिष्ट्ये, मानवी जीवनाला त्याच प्रदेशानुसार पडलेल्या आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक, ज्ञानाविषयक मर्यादा व त्यातून उद्भवणारे प्रश्न व समस्या इत्यादी गोष्टींनुसार अनुभूतीला लाभलेली वैशिष्ट्ये या कथेत येतात.”

“यादवांच्या समीक्षालेखनाचा साकल्याने विचार केल्यास यातून ग्रामीण साहित्याचे रंगरूप, उद्गम-विकास, प्रेरणा-प्रयोजने, व्याप्ती आणि खोली, महत्त्व आणि मर्यादा ठळकपणे स्पष्ट होतात. या साहित्याच्या आकलन आस्वादानात निर्माण होणाऱ्या अडचणी, अडसर आणि ते दूर करण्याची दिशाही सूचीत होते. लेखकाच्या या विषयाचा जिह्वाळा व पोटतिडिक सर्वत्रच भरलेली आहे. लेखकाने येथे निष्ठेने एका शोधयात्रेचे प्रस्थान ठेवल्याचे जाणवते. शोधाची दिशा कधी अंतर्मुख आहे तर कधी बहिर्मुख.”

- प्रा. गो. म. कुलकर्णी

१. 'ग्रामीणता' ही संकल्पना सांगून ग्रामीण साहित्याची वैशिष्ट्ये विशद करा.
२. 'ग्रामीणता' आणि 'प्रादेशिकता' या संकल्पनांमधील साम्यभेदाचे विवेचन करा.
३. 'ग्रामीणता' या संकल्पनेचे स्वरूप आणि व्याप्ती स्पष्ट करून सांगा.
४. ग्रामीण साहित्य चळवळीचा उदय आणि विकास स्पष्ट करा.
५. १९४० पूर्वीच्या ग्रामीण कवितेची वैशिष्ट्ये सोदाहरण विशद करा.
६. "बहिणाबाईची संवेदनशीलता खरीखुरी ग्रामीण संवेदनशीलता आहे" या विधानाचा परामर्श घ्या.
७. १९६० नंतरच्या ग्रामीण कवितेची वैशिष्ट्ये साधार लिहा.
८. १९४० पूर्वीच्या ग्रामीण साहित्याचा परिचय करून द्या.
९. र. वा. दिघे यांचे ग्रामीण साहित्यातील योगदान स्पष्ट करा.
१०. १९४० ते १९६० या काळातील मराठी कादंबऱ्यांची वैशिष्ट्ये सांगा.
११. १९६० नंतरच्या प्रमुख ग्रामीण कादंबऱ्यांचा परिचय करून द्या.
१२. १९६० पर्यंतची ग्रामीण कथेची वाटचाल सोदाहरण लिहा.
१३. व्यंकटेश माडगूळकर यांचे ग्रामीण साहित्यातील योगदान साधार स्पष्ट करा.
१४. "श्री. म. माटे हे ग्रामीण मराठी कथेचे हरिभाऊ आहेत आणि ग. ल. ठोकळ हे ग्रामीण कथेचे फडके" असे डॉ. आनंद यादव का म्हणतात?
१५. ग्रामीण साहित्यिक आणि समीक्षक म्हणून डॉ. आनंद यादव यांचे योगदान स्पष्ट करा.
१६. गो. नी. दांडेकर यांच्या प्रादेशिक कादंबरीची वैशिष्ट्ये लिहा.
१७. टीपा द्या.
  १. भारतीय खेडी आणि ग्रामीण जीवन
  २. ग्रामीण साहित्यातील वास्तवता
  ३. 'मीठभाकर' आणि 'सुगी'
  ४. 'मागील पानावरून पुढे सुरू'
  ५. 'बळीबा पाटील' आणि 'पिराजी पाटील'
  ६. श्री. ना. पेंडसे
  ७. बळी

८. भावीण
९. धग
१०. 'बारोमास' आणि 'तहान'
११. कथाकार शंकर पाटील
१२. सखा कलाल
१३. कथाकार द. मा. मिरासदार
१४. रा. रं. बोराडे यांची 'पाचोळा'

संदर्भ ग्रंथ सूची

१. ग्रामीणता : साहित्य आणि वास्तव :- डॉ. आनंद यादव
२. ग्रामीण साहित्य : स्वरूप आणि दिशा :- डॉ. वासुदेव मुलाटे
३. ग्रामीण साहित्य : स्वरूप आणि समस्या :- डॉ. आनंद यादव
४. वाङ्मयीन प्रवृत्ती : तत्त्वशोध :- संपादक. केशव मेश्राम
(डॉ. दादा गोरे गौरवग्रंथ)
५. ग्रामीण साहित्य : एक चिंतन :- द. ता. भोसले
६. प्रादेशिक कादंबरी : तंत्र आणि स्वरूप :- मदन कुलकर्णी
७. ग्रामीण साहित्य : स्वरूप आणि शोध :- नागनाथ कोत्तापल्ले
८. ग्रामीण साहित्य :- रं. रा. बोराडे
९. महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका :- जून २००१
१०. महाराष्ट्र साहित्य परिषद :- १९८० (जुलै-डिसेंबर) ग्रामीण विशेषांक